

Socialno delo

S

Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani

letnik **60** – januar–april 2021 – št. **1**

Izdajatelj
Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani
Vse pravice pridržane

Glavna urednica
Vera Grebenc

Odgovorni urednik
Borut Petrovič Jesenovec

Uredniški odbor
Srečo Dragoš, Martina Kerec,
Nina Mešl, Tamara Rape Žiberna,
Irena Šumi, Mojca Urek, Darja Zaviršek

Uredniški svet
Gordana Berc, Lena Dominelli,
Shirley Gabel Gaetano, Subhangi Herath,
Duška Knežević Hočevar, Roman Kuhar,
Chu-Li Julie Liu, Rea Maglajlić, Jana Mali,
Theano Kallinikaki, Dragan Petrovec,
Paula Pinto, Francka Premzel, Shula Ramon,
Liljana Rihter, Alessandro Siccora,
Lea Šugman Bohinc, Mirjana Ule

In memoriam
Jo Campling

Naslov
Topniška 31, 1000 Ljubljana
tel. (01) 2809 273, faks 2809270
socialno.delo@fsd.uni-lj.si

Spletna stran
<https://www.revija-socialnodelo.si/>

Tisk
Nonparel, d. o. o., Medvode

Naročnina (cena letnika)
za pravne osebe € 55,00
za fizične osebe € 27,00 (študentje € 23,00)
enojna številka € 13,50, dvojna številka € 27,00

Vključenost v podatkovne baze
International Bibliography of the Social Sciences
(IBSS)
Sociological Abstracts
EBSCO SocIndex with Full Text

Na leto izidejo štiri številke.

Subvencija: Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije

Smernice, kako pripraviti in predložiti prispevek za
objavo, se nahajajo na spletnih straneh revije.

doi: 10.51741/sd.2021.60.1

Lucija Klun

Do vključevanja z izključevanjem

Preobraženi rasizmi sodobnih vzgojno-izobraževalnih in socialnovarstvenih praks za »vključevanje« Romov

Romi so bili v Evropi stoletja tarče nasilja, kaznovanja, izključevanja in patologiziranja, s sodobno, razsvetljensko prevzgojno vneto pa naj bi jim »pomagali«, da se otresejo pripisane manjvrednosti, opustijo problematična vedenja in se asimilirajo. Avtorica dokazuje, da se sodobni programi za vključevanje kljub humanističnemu pridihu in zavezanosti k varovanju manjšinskih pravic skladajo s prejšnjim strukturnim nasiljem. Pri tem v večini primerov dobrohotno »vključevanje« v praksi pomeni socialno, kognitivno, jezikovno asimilacijo, za namene multikulturalizma pa so Romom prepuščene nekatere eksotizirane poteze kulture. Takšna interpretacija Rome prikazuje kot ljudstvo, katerega edini problem je, da niso dovolj napredni – vsega preganjanja in poskusov »vključevanja« so deležni le zato, ker je njihova točka razvoja nezdružljiva z evropsko civilizacijo. Nereflektirano »vključevanje« Romov, predvsem s pedagoškim in socialnoskrbstvenim aparatom, poraja nove etape izključevanja, diskriminacije in rasistične obravnave, ker ohranja simbolno mejo med Nami in Njimi čvrsto. Če prevzgoja ni učinkovita, je krivda za neuspeh projektov vključevanja pripisana Romom. Čeprav je vključevanje Romov uradno postalo imperativ, avtorica opozori na spornost nadnacionalnih in nacionalnih strategij in smernic o vključevanju, ki je v resnici samo nova preobleka izključevanja.

Ključne besede: strukturno nasilje, asimilacija, inkluzija, diskriminacija, neenakost, antirasizem.

Lucija Klun, mag. soc. kult., je asistentka na Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije. Kontakt: lucija.klun@zrc-sazu.si.

To exclude by including – Transformed rasisms of modern educational and social care practices for »inclusion« of the Roma

The Roma in Europe have been targets of violence, punishment, exclusion and patologisation for centuries, but modern, enlightened urge to re-educate was supposed to »help« them to get rid of assigned inferiority, abandon their problematic behaviours and get assimilated. The author proves that modern programmes for inclusion are, despite their humanistic flair and obligation to minority rights protection, in accordance with previous structural violence. In most cases, benevolent »inclusion« means social, cognitive, and language assimilation, but for purposes of multiculturalism the Roma are allowed to retain some exoticised cultural characteristics. Such an interpretation paints the Roma as a people whose only problem is not being progressive enough – they are subjected to all the persecution and attempts at »inclusion« only because their point of development is incompatible with the European civilisation. Unreflected »inclusion« of the Roma, mostly by means of educational and social care apparatus, produces new stages of exclusion, discrimination and racist treatment, keeping the border between Us and Them intact. If re-education and inclusion attempts fail, now the Roma are to blame. Despite the fact that inclusion of the Roma has officially become an imperative, the author points to disputable supranational and national strategies and guidelines on inclusion, and portray them as just a new disguise of an old exclusion.

Keywords: structural violence, assimilation, inclusion, discrimination, inequality, antiracism.

Lucija Klun, MA in Sociology of Culture, is an assistant at the Slovenian Migration Institute. Contact: lucija.klun@zrc-sazu.si.

Uvod

V članku bom izhajala iz petih virov.

Prvič, izhajam iz izkušnje sodelovanja z romskimi družinami na področju Ljubljane in spontane zagovorniške pozicije v razmerju do institucij prevladujoče družbe ter iz primerov strokovnega diskurza pedagoških delavcev, s katerimi sem opravila polstrukturirane intervjuje o vključevanju Romov.

Drugič, izhajam iz del avtorjev, ki o rasizmu v neoliberalizmu pišejo kot o fenomenu, ki ga je zaradi hitre preobrazbe vse težje zgodoviniti in kontekstualizirati (Powell in van Baar, 2019; Balibar in Wallerstein, 1998; Goldber, 2015). Poenostavljeno – netradicionalni anti-romski rasizem (ki biologizme nadomesti s kulturalizmi) se redko prepozna kot del rasiziranega zgodovinskega razmerja neenakosti. Hkrati avtorji poudarjajo, da rasizem ni »(le) ideologija v ozkem, idejnem smislu, temveč niz institucionaliziranih praks družbene segregacije in izključevanja, kjer rasa ni izhodišče, temveč rezultat« (Krašovec, 2015, str. 10). Torej, da rasa in etnična pripadnost¹ nista (biološka) podstat rasizma, ampak njegov produkt. Antiromski rasizem je tako pogoj za produkcijo »romskosti« oziroma opredeljevanja Romov kot distinktivne rasne/etične skupine. Institucionalne prakse, ki vzdržujejo pojem »Roma« in predvsem »Roma, potrebnega pomoči«, so v tem pogledu inherentno rasistične. Če podam primer: pedagoški in socialni delavci, ki so del (vladnih, občinskih, nadnacionalnih, nevladnih) projektov za vključevanje Romov, so produktivni na več ravneh: v praksi producirajo svojo lastno vlogo, vlogo rasiziranega/etniziranega objekta svojega dela; hkrati pa (*ad hoc*) konstruirajo idejo socialne vključenosti/izključenosti. Pri tem obidejo² teoretske postavke, ki socialno vključevanje pojmujejo v pomenu razširjanja mej normalnosti (Zaviršek, 2003) in se osredotočijo na podporo romskim uporabnikom, da prevzamejo večinske navade in jih vgradijo v svoj (dozdevno patološki/pomanjkljiv) kulturni repertoar.

Tretjič, izhajam, iz teze, da je romski antirasizem strukturni element (gradnik) ne le negativnih institucionalnih praks (policijski nadzor, kaznovanje, urbana segregacija, kršenje človekovih pravic), ampak tudi pozitivnih institucionalnih praks (projekti socialne krepitve, vključevanja, spodbujanje razvoja, posebna obravnava, dodatna strokovna pomoč ipd.). V tem pogledu bom uporabila van Baarov pojem institucionalnega developmentalizma, ki sovпада z novimi antiromskimi rasizmi (van Baar, 2018, 2019).

Institucionalni developmentalizem je neomodernistični pogled, ki predpostavlja, da se bodo »nerazviti« Romi po zaslugi razvojnih projektov in pobud, namenjenih inkluziji, participaciji, krepitvi moči, zagotavljanju človekovih in manjšinskih pravic in krepitvi skupnostih virov, postopno pridružili evropskim »razvitim« večinam. (van Baar, 2019, str. 160)

Četrtrič, izhajam iz del avtorjev, ki ugotavljajo kontinuiteto, ne pa prelom med zgodovinskimi (po večini negativnimi) in sodobnimi (po večini pozitivnimi) institucionalnimi praksami »upravljanja z Romi«. Olivera (2012, str. 40) zapiše:

Iz daljše zgodovinske perspektive lahko na romsko vprašanje gledamo kot na neposrednega dediča ciganskega problema, ki se je v zahodni Evropi pojavil na začetku prejšnjega stoletja. Ciljna »publika« ostaja ista (»te različne skupine, ki so iz Indije prišle v Evropo na koncu srednjega veka«) in predstavlja »izziv«, ki naj si ga večinske družbe zastavijo: Kako vključiti/integrirati Rome/Cigane?

¹ Antropologi danes pojem rase načelno zavračajo in raso razumejo kot vidik etničnega razlikovanja (Šumi, 2000).

² S tem ne ciljam na slabonamernost pedagoških in socialnih delavcev – njihove pristojnosti pogosto ne presegajo ozkih ciljev integracije/asimilacije.

Vprašanje ostaja enako, spreminjajo pa se odgovori: »ciganski grožnji« prejšnjih stoletij so ustrezale represivne rešitve – institucionalna vloga je bila negativna v pomenu preganjanja in eksplicitnega nadzora – »romskemu vprašanju« pa ustrezajo politike vključevanja – institucionalna vloga je pozitivna v pomenu »integracije, manjšanja primanjkljajev in omogočanja enakih možnosti« (Krek, 1995), reševanja Romov iz »pasti odvisnosti« (UNDP, 2002) in iz »začaranega kroga revščine« (Ringold, Orenstein in Wilkens, 2003), prizadevanja za »zapiiranje vrzeli med Romi in Neromi« (Evropska komisija, 2014, str. 7). Obrat se začne z razsvetljenstvom (Mayall, 2004), ko zatiranje nadomesti ideja, da je mogoče Rome/Cigane prevzgojiti v uporabne pripadnike družbe. Ta pojem ima sprva modernistično konotacijo ekonomske uporabnosti, saj »upravičuje« izkoriščanje in prekaren status romskih delavcev. V poznem 20. stoletju – van Baar (2018) developmentalistično agendo umesti v obdobje po letu 1989 – pa se ideja razvoja postmodernizira:

Zgodi se pomik od prej prevladujočih idej o modernizaciji, ki jo vodi država, predvsem na podlagi gospodarske rasti [...] in to nadomesti ideja razvoja, utemeljenega na izboljšanju zdravja, izobraževanja, zaposlovanja, socialne inkluzije ... (Duffield in Waddell, 2006, str. 44)

Petič, opiram se na avtorje, ki uvajajo pojem developmentalizma in so do procesov, ki jih prepoznavajo s tem imenom, kritični. Gre za sklop potez diskurza o Romih, od zgodnjih esencializmov (slovenske) romologije do diskurza evropskih dokumentov, ki postkolonialna zrkla v devetdesetih obrnejo od »družb v razvoju globalnega juga« k »segmentom sveta v razvoju *znotraj* evropskih družb, ki jih v večini predstavljajo Romi« (UNDP, 2002, str. 21, moj poudarek). V prvem primeru (predstavnik je npr. Šiftar, 1970) gre za arhetipsko reprezentacijo Romov, ki se opira na ljudski imaginarij o »dimu, ognju, vročehrvnih ženskah« (Janko Spreizer, 2001, str. 31), in za teoretizacijo skupnega biološkega izvora (vseh) Romov, to pa spremljajo navedbe, da bodo morali – kot skupina – še prehoditi družbeno-razvojno pot³. V drugem primeru pa gre za diskurz (napredka in razvoja), vendar se ne napaja iz biologiziranih esencialističnih predstav, ampak iz diskurza o človekovih pravicah, manjšinskih pravicah, enakosti, multikulturalizmu in blaginji.

Podobno kot postkolonialni razvoj [...] postsocialistični pojem razvoja, namenjen evropskim Romom, v zadnjih dveh desetletjih temelji na ideji postopnega napredka in razvojnega kontinuuma. *Romi naj bi bili na enaki razvojni poti kot »mi«, »razviti« Evropejci, pri tem pa »oni« za zdaj še zaostajajo.* Ta problem je mogoče rešiti le, če prehodijo podobno pot – skozi številne etape socialno-ekonomskega in človeškega razvoja, da se nazadnje povežejo z »našo« moderno, tekmovalno, multikulturalno in poenoteno Evropo. (van Baar, 2019, str. 173, moji poudarki)

Developmentalistične predpostavke vodijo v biopolitizacijo – vprašanja o inkluziji Romov niso več ekonomska, ker se vidiki razvoja zožijo na »zaželen

³ Ta diskurz so prepričljivo kritizirali socialni antropologi (v Sloveniji Janko Spreizer) in sodobnejši avtorji romoloških študij (npr. Lucassen, Willems in Cottard, 1998), ki so epistemološko zarezali v to (v »znanost« pretopljeno) esencialistično vednost o ljudeh, ki ustrezajo podobi »resničnih Ciganov«.

način življenja« (van Baar, 2019, str. 174), na samozadostnost individuuma in ožje romske skupnosti: »Ti programi se osredotočajo na biopolitične dispozicije Romov namesto na njihove socialno-ekonomske življenjske razmere« (van Baar, 2019, str. 174).

Takšni diskurzivni zasuki vodijo v pojav »liberalnega intervencionizma« (Duffield, 2010), se pravi v legitimizacijo intervencij v populacije, ki so označene kot nerazvite. Intervencija se zdi nujna, saj morajo (s podporo/pomočjo ali prisilo držav, občin, institucij, nevladnih organizacij) nosilci nerazvitosti izboljšati svoj življenjski standard in položaj ter s tem uresničevati idejo evropske blaginje in (delujočega) multikulturalizma. Poenostavljeno: odgovornost za uresničevanje strateških aspiracij se prenese na lokalne izvajalce (šole, vrtce, centre za socialno delo) in romske skupnosti same.

Opisana epistemološka izhodišča so okvir, v katerem nastaja članek. Pri tem ne gre zanemariti, da – ko pišem o Romih – mislim na različne skupine in posameznike znotraj držav in lokalnih skupnosti, ki so jih večinske družbe kategorizirale s krovnim pojmom. A kljub svoji različnosti doživljajo podobno obravnavo (sploh pod okriljem EU).

Nekatere poteze »upravljanja z Romi« v Evropi

Liégeois in Gheorghe (1995) politike, ki so jih evropske države v zgodovini uporabljale za upravljanje s Cigani/Romi, delita na tri kategorije: izključevanje, omejevanje, vključevanje. Opisala bom vsako od treh, potem pa bom pozornost namenila sodobnim mehanizmom upravljanja z Romi, ki se uvrščajo v kategorijo »vključevanja« v dominantno družbo. Pri tem v večini primerov »vključevanje« v praksi pomeni socialno, kognitivno, jezikovno asimilacijo, za namene multikulturalizma pa so Romom prepuščene nekatere eksotizirane poteze kulture (v nekaterih primerih celo kulturne »invencije«), ki naj bi jo gojili in ohranjali (ples, igranje na glasbila in pisana oblačila).

Zgodovina izključevanja obsega poskuse, da bi Cigane/Rome (ponekod poenotene tudi z oznako poganov, Saracenov, Tatarov) iztrebili ali pregnali z ozemlja. Prvi anticiganski zakon je bil v nemški deželi sprejet leta 1439, v Franciji 1452, sledile so Švica leta 1471, Portugalska in Nizozemska leta 1526 ter Danska leta 1536 (DiRicchardi-Muzga, 2011). V Franciji je bila leta 1510 njihova navzočnost na ozemlju kaznovana z obešanjem (Liégeois in Gheorghe, 1995). V nemških deželah so jih obravnavali kot izdajalce krščanstva, turške vohune in prenašalce kuge (*ibid.*). V Italiji so jih obtoževali za shizme, papež Pij V. jih je leta 1568 izobčil iz katoliške cerkve (DiRicchardi-Muzga, 2011). Leta 1721 je Karel VI. v Franciji na smrtno kazen obsodil vse odrasle moške Rome, za ženske in otroke je odredil, da jim odrežejo uho (Liégeois in Gheorghe, 1995). In v nacistični Nemčiji je bilo usmrčenega vsaj pol milijona Romov.

Kot politike omejevanja Liégeois in Gheorghe (1995) obravnavata obvezno, večinoma nasilno asimilacijo s ciljem, da bi postali nevidni – z omejevanjem svobode in pravic, razseljevanjem in drugimi sredstvi, ki naj jih prisilijo v konformizem in »družbeno uporabnost«. Najnazornejši primer »omejevanja« je bilo množično zaslužnjevanje v Romuniji od 14. stoletja: Rome si je lastil

kler, država ali premožne rodbine; prodati jih je bilo mogoče na dražbah ali pokloniti v dar. V Avstro-Ogrski sta od srede 18. stoletja »ciganske/romske politike« vodila Marija Terezija in za njo Jožef II. Pripisujejo jima prve civilizacijske poskuse, »utemeljene na razsvetljenski misli o možnosti prevzgoje ljudi« (Ivanov in Medved, 2006, str. 76). Prepovedala sta nomadizem in si prizadevala, da bi jih preobrazila v »produktivno prebivalstvo, ki plačuje davke in služi vojsko« (Repič, 2006). Ko ti ukrepi niso zalegli, so jim odvzeli vse otroke, starejše od pet let (Jožef II. je to politiko poostрил na štiriletno, po nekaterih virih celo na dvoletne otroke), in jih dali v rejo zglednim družinam ali duhovnikom (Šiftar, 1970).

V drugi polovici 20. stoletja so uvedli politike vključevanja. Zaradi humanističnih idej so oblastniki opustili telesno kaznovanje in fizično prisilo, prepovedali suženjstvo in neupravičene odvzeme otrok (Liégeois in Gheorghe, 1995). Moderne države so namesto tega prevzele tehnokratske modele vodenja družbe. Iz navedenih sprememb je izšel moderen način »obravnav« romske populacije: »vključevanje« s ciljem postopne »družbene absorpcije Romov« (prav tam, str. 10). V novem režimu so definirani predvsem kot odpadniki in marginalci, njihove preostale »drugačnosti« (popotništvo, ekonomska nepodredljivost ipd.) pa so dobile simbolno oznako »socialnih in psihičnih težav«. Tako so se »kulturna vprašanja spremenila v socialni problem« (prav tam, str. 10). Zakonodajno se nov pristop regulacije na evropskem področju uresničuje predvsem s pomočjo socialnoskrbstvenega sistema ter sistema vzgoje in izobraževanja:

Nadzor je tako bolj human, ampak tudi bolj vseobsegajoč – in v sklopu politike »absorpcije« deluje v smeri »normalizacije« vsega, kar je percipirano kot marginalno in deviantno. (Liégeois in Gheorghe, 1995, str. 10)

V šestih stoletjih⁴ so evropske politike »upravljanja« s Cigani/Romi nadomestile oblastniške postopke, vsem pa je skupno, da so jih oblasti upravičevale s pregovorno romsko manjvrednostjo in grožnjo obstoječim normam (Fraser, 1995). Repič (2006) prepoznava, da je v vsaki zdajšnji interakciji med Romi in institucijami večinske družbe opaziti jasno kontinuiteto pretekle obravnave oblasti.

Lokalni izvajalci nadnacionalnih strategij vključevanja

Skupine Romov so bile v preteklosti tarče kaznovalnih organov, danes pa so (predvsem) objekt socialnih in pedagoških delavcev (gl. Trubeta, 2013). Strokovnjaki delujejo glede na cilje vključevanja, ki jih diktirajo nadnacionalne in nacionalne strategije in smernice (na primer Strategija vzgoje in izobraževanja Romov v Republiki Sloveniji⁵, 2004; Strategija EU o vključevanju Romov, 2011), in glede na – pogosto nenapisana – pravila vključevanja Romov v lokalnih

⁴ Razločevanje ciganskih skupin se je začelo že pred 14. stoletjem, kar pokažejo npr. Fraser (1995), DiRiccardi-Muzga (2011), Lucassen, Willems in Cottard (1998).

⁵ Pripravila jo je delovna skupina za pripravo strategije vključevanja Romov v vzgojo in izobraževanje.

okoljih in ustanovah⁶. V nekaterih vrtcih in šolah to pomeni vključevanje v posebni romski oddelki, v drugih individualno in skupinsko pomoč, v tretjih zgodnje usmerjanje romskih otrok kot otrok s posebnimi potrebami.

Vključevanje Romov je imperativ, izvedba v domeni strokovnih delavcev. Da bi vedeli, kako Rome vključevati – pa morajo sprva poznati konstrukt/pojem socialno izključenega Roma, pripadnika ranljive družbene skupine, ki mora biti obravnavan s posebno vnemo. Zaviršek (2018) opozarja, da neoliberalni besednjak nakazuje, da je izključenost/ranljivost nekaj imanentnega »tem ljudem«, čeprav gre za osebe, ki »niso ranljive same po sebi, temveč jih ranljive dela nasilni kontekst, ki se pogosto kaže kot skrb zanje« (Zaviršek, 2018, str. 15). Romi so v kontekstu intenzivirane skrbi in vzgoje v zadnjih desetletjih gotovo ranljivi – predvsem zato, ker imajo malo besede v konstrukcijah lastne ranljivosti in (pre)malo besede pri reševanju te. A vsi ti manevri »vključevanja« so posebej problematični, ker so iztrgani iz širšega konteksta in jih strokovnjaki izvajajo:

- i. brez razumevanja zgodovinskega konteksta nastanka romskih etničnih skupin in brez razumevanja zgodovine zatiranja in diskriminacije ter brez razumevanja zgodovine poskusov »romski odklon« popraviti in asimilirati,
- ii. brez razumevanja konteksta družbene neenakosti v kapitalističnem sistemu in reproduktivne narave institucij – Romi niso »le« etnična manjšina, katere marginaliziranost je moč odpraviti z merico multikulturalizma⁷, ampak so tudi zgodovinski »podrazred« brez dostopov do materialnih sredstev in brez dostopa do virov moči;
- iii. – s postopki pedagogizacije in intervencij v življenjski slog,
- s paternalistično obravnavo in infantilizacijo Romov, ki dozdevno potrebujejo pomoč pri socializaciji in razvoju,
- s patologizacijo Romov⁸ (pripisovanje duševne manjše razvitosti, obravnavanje romskih otrok kot otrok s posebnimi potrebami, merjenje in popravljanje »primanjkljajev«) (gl. Zaviršek, 2010),
- s kulturalizacijo potez »romskosti«, ki so v resnici (so)produkt revščine in socialne izključenosti,
- s tradicionalnim in kulturnim rasizmom,
- z biopolitičnimi manevri, ki povsem prevladajo nad socialno-ekonomskimi/materialnimi intervencijami (na primer v smeri večje enakosti v dohodkih, nastanitvenem standardu) in so primarno namenjeni temu, da »ohranjajo in vzdržujejo generično biopolitično ločnico med razvitimi in nerazvitimi« populacijami (Duffield, 2010, str. 66)

Začetna vnema strokovnih delavcev se zaradi opisane »zgoščenosti« problematike postopno spremeni v izgorelost. Takrat obupujejo nad romsko »svoje-

⁶ Gre za lokalne ideje, kako Rome vključevati; pa tudi za mnogoštevilne projekte, ki jih z Romi v mislih prijavljajo vrtci, šole, občine, nevladna društva (npr. Projekt skupaj do znanja, b. d.; Strategija reševanja romske problematike v Občini Krško za obdobje 2018–2022, 2018; Uspešno vključevanje Romov v vzgojo in izobraževanje, 2012).

⁷ Dragoš (2005, str. 41) je zapisal, da multikulturalizmu uhaja prav tisto, kar določa njegovo dinamiko: »družbena struktura in razmerja moči, v katerih se etnije razvijajo in izginjajo.«

⁸ Gl. tudi: Zaviršek in drugi (2019, str. 10), kjer podrobno opredelijo pojem patologizacije Romov.

glavostjo» in nepripravljenostjo na spremembe. Tudi ti občutki so del zgodovinske kontinuitete; najti jih je na primer v Brochausovem zapisu (*Der Grosse Brockhaus*, 1935, 20. zvezek, v Boljka in Krnjić, 2006, str. 43), da »niti krvavi pregoni niti dobronamerna civilizacijska prizadevanja ... niso mogli spremeniti narave Ciganov ali zmanjšati njihovega števila.« V sodobnosti imajo pritožbe blažjo konotacijo:

Vsakodnevne izkušnje pri delu z Romi kažejo, da so ujeti v začaran krog, zadovoljni so z doseženim, starši niso vsakodnevno pripravljeni pomagati svojim otrokom pri domačih nalogah, pri branju in učenju, niso motivirani, da bi otroci dosegli višje cilje, višjo izobrazbo in s tem boljši socialni položaj. (Gjerkeš Ščančar, 2016, str. 134)

Darja Zaviršek (2010) piše o vključevanju s pomočjo izključevanja (pri tem izhaja iz Agambna⁹, 2013), jaz pa predlagam nasprotno sintagmo: izključevanje s pomočjo vključevanja. Tako je mogoče pokazati, da prav silna »vključevalna« prizadevanja in prenos odgovornosti na Rome (ko so prizadevanja neuspešna) poganjata mehanizme diskriminacije in rasizma. Sodobni governmentalistični prijemi za Rome so manj odkriti, a kljub temu gre za udejanjanje družbene premoči večine nad manjšino. Najprej proizvedejo podobo Roma, ki mora biti vključen (pri tem imajo Romi malo ali nič besede), in s tem naredijo biopolitično brazdo med Nami in Njimi, nato pa ob neuspehu projektov »vključevanja« krivdo pripišejo Romom. Sodobni prijemi morda zarežejo še odločilneje, ker niso represivni in je strukturno nasilje težko opaziti pod (povsem realno) dobrohotnostjo strokovnjakov.

V članku bom poskusila razkleniti epistemološki dvojec »romski problem« – »rešitev Romov/za Rome«. Potem bom pokazala še, da so sodobne politike del že opisane zgodovinske kontinuitete¹⁰. Pokazala bom, da antagonizem vključevanja/izključevanja poganja predpostavka o romskem »kolektivnem zaostanku« (v nekaterih primerih je ta izrečena, v drugih pa implicitna) – kot etnična skupina se zdijo ujeti v drugem času in prostoru – nečasu in neprstoru, zunaj družbenega časa večinske skupnosti in hkrati tudi zunaj zgodovin nacionalnih držav.

Diskurz razvoja: Romi kot *homines educandi*¹¹

Razsvetljenstvo je pomenilo ideološki pomik (najopazneje v avstro-ogrskih politikah prevzgoje): Romov ne kaže le preganjati, ob vztrajnih intervencijah je mogoče »iz teh podložnikov ustvariti prave ljudi in državljane«, kot je upala Marija Terezija (Boljka in Krnjić, 2006, str. 42). Razsvetljenstvo je izumilo

⁹ Oziroma – zapisano drugače, njegov koncept »inclusive exclusion« obrnem v »exclusive inclusion«.

¹⁰ Sodobni strokovni diskurz o Romih bom ponazorila z odlomki iz strokovnih in znanstvenih člankov, diplomskih in magistrskih nalog in deli intervjujev, ki sem jih leta 2019 opravila s pedagoškimi delavci. Intervjuje sem izvedla v treh ljubljanskih vrtcih, dveh osnovnih šolah in dveh podružnicah osnovne šole s prilagojenim programom, ki jih obiskujejo Romi. Intervjuje sem transkribirala, kodirala, kategorizirala in analizirala kot kvalitativne podatke.

¹¹ Naslov si sposojam od avtorice Sevasti Trubete (2013), ki ga uvaja v svojem besedilu *Roma as homines educandi*.

izobraževanje kot mehanizem za kulturni razvoj najnižjih socialnih slojev (Young, 1995). Idejno je izhajalo iz hipotetične egalitarnosti: enakost sicer ne obstaja v sedanosti, ampak z možnostjo (pre)vzgoje je vsak potencialno enak drugim. Ključne institucije, ki lahko neenakost spremenijo v enakost (možnosti), so vzgojno-izobraževalne. V tem kontekstu so vsi nižji sloji, še posebej pa etnične manjšine, v zahodni Evropi postali *homines educandi* (Trubeta, 2013) – skupnost tistih, ki (kot kolektiv in posamezniki) zaostajajo, naloga držav pa je, da zaostanek odpravijo. Poleg tega se vračamo k že vpeljanim konceptom »developmentalizma« in »liberalnega intervencionizma«, pri tem pa prvi nakazuje »kolonializem zahodnih družb«, ki odkrijejo Rome kot »notranji nerazviti element« in iz njih naredijo »največji evropski razvojni projekt po letu 1989« (van Baar, 2018, str. 447). Razvojna dogma oznanja kolektivni proces, ki naj bi celotno etnizirano skupino dvignil na primerno raven. A pojem »razvoja« ima tudi druge, bolj mikrosocialne (v pomenu primarne socializacije) in individualne konotacije: gre za »biopolitizacijo« (Duffield, 2007). Pri tem je namen oblasti in njenih institucij izboljšati »biopolitične lastnosti na ravni posameznika in skupnosti« (van Baar, 2019, str. 73).

Za namen tega članka bom o »razvoju« pisala v treh pomenih. Gre predvsem za poskus pokazati, kako splošen pojem razvoja pronica vse globje z makroravni evropskih družb na nacionalno raven in raven lokalnih skupnosti, romskih družin in posameznikov. Tako ima biopolitična oblast, obdana z diskurzom varovanja človekovih in manjšinskih pravic, moč s svojimi mehanizmi doseči vse družbene kotičke in robove. Hkrati pa se lahko vpne v vsakdan pedagoških, socialnih in zdravstvenih delavcev.

Razvoj torej koncipiram trojno:

1. najprej kot razvoj otroka, kakor ga obravnavajo razvojna psihologija in vede, ki se osredotočajo na individualno obravnavo otrok (npr. specialna pedagogika, logopedija);
2. razvoj kot »strukturirano spreminjanje lokalnega (primarnega) otrokovega okolja« (Katz, 2004, str. x) in hkrati možnost »izboljšav« dispozicij otrokovega zgodnjega okolja (sem sodijo šole za romske starše, spodbude strokovnih delavcev, da bi romski starši bolje vzgajali otroke, bolj kakovostno komunicirali z malčki ipd.);
3. razvoj celotne etnične skupine v širšem pomenu, predvsem izhajajoč iz postkolonialističnih študij (že omenjeni pojem developmentalizma, po katerem naj bi Romi z institucionalno podporo razvojno »lovili« preostalo družbo; npr. van Baar, 2019).

Vse tri razvoje je povezala že Burman (2008) v knjigi *Razvoji: otrok, podoba, narod*, predvsem v pomenu povezovanja razvojne psihologije s postkolonializmom. Domnevni razvojni zaostanek Romov je konstruiran na vseh treh ravneh:

1. *Individualni primanjkljaj*: kot individualni razvojni in kognitivni zaostanek romskih otrok, ki ga je mogoče izmeriti na standardiziranih psiholoških testih. Gre za vse poskuse, ko se s »formalno patologizacijo« rešuje »težave«, povezane z jezikovnim, socialnim, kulturnim in ekonomskim ozadjem otroka. Na primer: otrokom namesto ur slovenskega jezika pripade

logopedska obravnava, ob nerazumevanju in ponavljajočih se neuspehih je ugotovljena motnja v duševnem razvoju, otrok je premeščen v osnovno šolo s prilagojenim programom.

2. *Skupnostni primanjkljaj v ožjem pomenu* – ta naj bi bil opazen v primarnem okolju otrok (družina, romska skupnost). Ni povsem dorečeno, ali ta deficitarnost izhaja iz pomanjkljive »romske kulture«, ki ne ponuja razvojne stimulacije, ali iz primanjkljaja, ki ga imajo starši sami (ki ga otrok »podeduje«, biološko ali s socializacijo). Prvi dve kategoriji epistemološko temeljita na razvojni psihologiji.
3. *Skupnostni primanjkljaj v širšem (zgodovinskem) pomenu* – kot etnična skupina naj bi Romi zaostajali za civilizacijo, zato morajo (po stališčih nekaterih avtorjev) še prehoditi družbeno-razvojno pot. V to kategorijo sodi »institucionaliziran developmentalizem«, o katerem piše van Baar (2018, 2019).

Prvi dve ravni sta tesno soodvisni: deficit je »izmerljiv«/opazen pri otroku, vendar izvira iz deficitarnega primarnega okolja – redkeje je zaslediti, da primanjkljaj izhaja iz otrokovih genskih predispozicij. Romsko okolje je prikazano kot pogubno za razvoj otroka: ne le, da ga ne spodbuja, ampak razvoj celo zavira in onemogoča. Novak (2006, str. 274, poudarki moji) našteva, kako romsko okolje zaznamuje otroka:

Pomembnejše determinante v vzgoji in izobraževanju romskih otrok, ki izhajajo iz romskega naselja Brezje, kažejo na neugodno okolje. Najbolj ovirajo otrokov normalni razvoj naslednji dejavniki: - *pomanjkljivi govorni in jezikovni vzorci v romskih družinah zavirajo otrokov intelektualni razvoj*; - otroci, ki živijo v manj ugodnem okolju, imajo manj izkušenj o svetu in življenju in *manj možnosti za reševanje miselnih problemov* v primerjavi z otroki iz ugodnega okolja, [...] - *okrnjen moralni razvoj in nepoznavanje pravil življenja. Vzgojna zanemarjenost*, ki jo opažamo v romskih oddelkih v predšolskem obdobju, pomeni *za otroka konkretno in nepopravljivo posledico*. Otrok, ki v tem starostnem obdobju *ni primerno socialno stimuliran*, se pozneje zelo težko vključuje v širše okolje.

V diplomskih nalogah se pojavlja podobno prepričanje:

Otrok v romski družini ni deležen spodbud, ki bi ga dodatno motivirale in prispevale k razvoju njegovih sposobnosti in intelektualnemu razvoju. [...] Neugodno okolje, v katerem živijo, je polno dejavnikov, ki ovirajo normalni razvoj. (Miladić, 2012, str. 29)

Pri Romih se vzgojna zanemarjenost pojavi v vsakem okolju, v katerega se vključujejo. Zaradi subkulture staršev otroci ne razvijejo svojih sposobnosti. (Sovič, 2010, str. 44)

Merhar (2016, str. 61–62) nespodbudnost povezuje s težavami »romske kulture«:

Romska kultura je pretežno konkretna in preprosta in ne omogoča razvoja otrokovih dispozicij. [...] Manj spodbudno okolje otroka pahne v brezno pomanjkanja spodbud za otrokov vsestranski razvoj (telesni, duševni in socialni). Otroci ne razvijejo svojih dispozicij in so posledično z vstopom v izobraževalni sistem v precejšnjem zaostanku.

V zadnjem primeru je romska razvojna zaostalost konstruirana širše. Ne le kot problem neakovostne vzgoje ali posameznih otrok, ki ne dohajajo vrstnikov,

ampak kot problem etnične skupine v zgodovinskem pogledu. Romi iz tega zornega kota kolektivno zaostajajo: lovijo Zahod (Ferguson, 2012). Pri tem so Romi iztrgani iz konteksta. Spregledano je, da njihova zgodovina od konca srednjega veka poteka v času in prostoru preostalih evropskih narodov – da so se kot etnija izoblikovali prav »na robu« Evrope, ki jih je skušala eliminirati. Takšna interpretacija Rome prikazuje kot ljudstvo, katerega edini problem (v Evropi) je, da niso dovolj napredni – vsega preganjanja in poskusov »vključevanja« so deležni le zato, ker je njihova točka razvoja nezdružljiva z evropsko civilizacijo. Ko se zgodi ta bistroumen zasuk, se utrdi ideja, da je edina možnost, da Romi postanejo del »Nas«, da jih z disciplino, pedagoškimi prijemi in humanistično skrbjo privedemo do kognitivnega, vedenjskega in kulturnega standarda »zahodnih družb« (zdi se, da Romi še niso del teh družb). Romi so konstruirani kot ljudstvo, ki je na poti, ujeta v liminalnem prostoru med tujostjo in domačnostjo, hkrati pa na poti »razvoja« med barbarstvom in civilizacijo:

Zdi se, kot da je to ljudstvo na poti svojega razvoja doseglo šele stopnjo otroka in da so mu oči obrnjene bolj k začetku kakor h koncu, kot da je samo nekaj korakov daleč do zibelke. (Tancer, 1994, str. 149)

Intervencija v ta problemski amalgam in kompenzacija za »večslojni deficit« potekata predvsem na ravni individuuma in ožje skupnosti. Pedagoški in socialnoskrbstveni aparat tako fokus zožita na romskega otroka in njegove starše (in še nanje predvsem zato, da bi prek njih dosegli napredek pri otroku). Ideja temelji na prizadevanju za individualizacijo, ki jo je prinesel neoliberalizem. Rešitev je dozdevno v vzvratni kavzalnosti s problemom:

- i. Problematika se poraja takole: zgodovinsko preganjana etnizirana skupina → sodobna romska manjšina, ki je v vseh pogledih prikrajšana in marginalizirana → romski otroci so tujejezični, njihov razvoj nima identičnega poteka kot razvoj večinskih vrstnikov (imajo znanja, spretnosti, strategije spoprijemanja s svojim okoljem) → otrok je v šoli neuspešen, na psiholoških testih je ugotovljen »primanjkljaj« → otrok dobi podporo vzgojitelja, učitelja, razvojne ambulante, specialnega pedagoga, psihologa, celo psihiatra, da mu »pomagajo« pri »vključevanju« in pri premagovanju (zgodovinsko določene, socialno-ekonomske) deprivilegiranosti.
- ii. Rešitev se izvaja v smeri: intenzivno delo z otrokom, kompenzacija za primanjkljaj, regulacija družinskega okolja → otrok bo zrasel v boljšega starša, ki bo prekinil začaran krog revščine → romska skupnost se bo povzpela iz mrakobnega stanja revščine, segregiranosti in razmer, v katerih so jim kršene človekove in manjšinske pravice.

Rešitev za strukturni in zgodovinski problem (neenakosti) je torej v posamezniku in njegovih naporih, da se konvencionalno razvije in priuči normalnosti. Romski otroci so tako videni kot nosilci prihodnjega razvoja skupnosti. Ideje se skladajo z ekonomskimi teorijami o zgodnji investiciji v človeški kapital, ki se dolgoročno obrestuje (Burman, 2008). Skoraj vsakršen poseg je zaradi dobrodušnih aspiracij upravičen. Šolski upravnik Osnovne šole Kupšinci je leta 1956 zapisal (Janko Spreizer, 2002, str. 193):

Zato predlagamo, da bi bilo mogoče prevzgojiti cigane in vzgojiti njihove otroke, če bi ljudska oblast za nje postavila higienske barake in predšolske ustanove, v katerih bi se dvignili na področju higiene, vzgoje in izobrazbe. Ciganske otroke, ki bi si že v predšolskih ustanovah pridobili nekaj lepih navad in se naučili slovenskega jezika, bi vključili v Osnovno šolo in jih združili s kmečkimi. Na ta način bi se polagoma absorbirale njih slabe strani razen rasti oz. razvoja (prirastek ciganov bi bil vedno večji).

V sodobnejših kontekstih se na romskega otroka večinoma osredotočajo s poudarjanjem nujnosti zgodnje institucionalizacije, individualne strokovne pomoči, s posebnimi »romskimi« spremljevalci (ti so v najboljšem primeru romski pomočniki, vse pogostejše pa specialni pedagogi), segregiranimi oddelki in usmerjanjem romskih otrok kot otrok s posebnimi potrebami – vse to v imenu »pospeševanja razvoja« Romov. V intervjuju je ravnateljica vrtca navedla prednosti odločbe o posebnih potrebah za romske otroke, ki omogočajo več »razvojne podpore« znotraj vrtca:

Dejansko tudi če otrok dobi odločbo, je kasneje lahko nima več. Gre res samo za to, da je bolj konstantna individualna podpora, ena na ena, strokovna, specialna, da se podpre razvoj tam, kjer je treba s specifičnimi metodami in pristopi, ne? Ne moreš ti znotraj skupine, ti ga lahko vključiš in tako, ampak oni rabijo več spodbud. *Zato, ker dejansko imajo toliko primanjkljajev, niso na isti stopnji kot ti, ki so pač v normalno živčih družinah, ki imajo veliko spodbud iz spodbudnega okolja. Veliko takih izzivov ... pa tudi kultura je druga.* (Intervju, 2019b, poudarki moji)

Svetovalna delavka v osnovni šoli pa je prikazala, kaj otroci pridobijo, če se šolajo v prilagojenem programu:

Meni se zdi, da oni potem lahko s tem te primanjkljaje nadoknadijo, ker imajo več spodbud, več prilagoditev, nižje standarde in so lahko dejansko samostojno uspešni, in to se meni zdi ključno veliko bolj kot v rednem programu. (Intervju, 2019a)

Po drugi strani pa se poskuša z regulacijo romskih staršev – redko z materialno podporo, pogostejše z »učenjem o dobrem materinstvu«. Primer takega poskusa, da bi romske matere naučili boljše vzgajati otroke, opiše Koretič (2007, str. 5, poudarki moji):

V šolskem letu 2004/2005 je bila po predlogu Pedagoškega inštituta v okviru aktivnosti projekta organizirana »materinska šola«. Z namenom graditi zaupanje med starši in vrtcem smo 2-krat mesečno še posebej vabili v vrtec romske mame z otroki. [...] Skušale smo jih *osveščati o pomenu vrtca in pravilne nege za njihovega otroka*. Obisk na srečanjih je bil na začetku na žalost odvisen od obljubljenih daril. Ko smo postopoma zmanjševali darila, se je tudi obisk zmanjšal. [...] *Vse to kaže na to, da so Romi navajeni brezpogojno sprejemati, a jih počasi učimo tudi odgovornosti in sprejemanja obveznosti do svojih otrok.*

Namesto sklepa: izključevanje s pomočjo vključevanja?

Sodobni programi se – kljub humanističnemu pridihu in zavezanosti k varovanju manjšinskih pravic – skladajo s strukturnim in simbolnim nasiljem, ki

ga družbena skupina z večjo močjo izvaja nad tisto, ki nima dostopa do virov moči in je zgodovinsko marginalizirana. Poleg tega je takšno nasilje (odeto v humanitarizem, skrb, pomoč ranljivi skupini) implicitno in negira možnost konstruktivnega upora. Ko dani mehanizmi »kompenzacije« romskih primanjkljajev odpovedo, pa je rešitev – več istega. Le z večjo intenzivnostjo in s sporočilom: poleg Nas imajo tudi Oni odgovornost za lastno inkluzijo in vzdrževanje lastne enakopravnosti. Takole je na primer leta 2014 svoj poziv ubesedila Viviane Reding, takratna evropska komisarka za pravosodje, temeljne pravice in državljanstvo (Fejzula, 2019, str. 2014–2015, poudarki moji):

Vsi vemo, da romske situacije ne moremo rešiti v nekaj tednih, v nekaj mesecih. Potrebujemo pa resnično predanost, ne le držav članic, ampak tudi romskih skupnosti, ki morajo biti *pripravljene, da se integrirajo, pripravljene, da začnejo živeti na normalen način v družbah, v katere so se odločili priti [...]* Otroke je treba spraviti v šolo, da bo lahko naslednja generacija Romov živela normalno življenje.

V imenu integracije je upravičljivo marsikaj: pripisovanje motnje v duševnem razvoju, prikazovanje romskega okolja in kulture kot »nenormalne« v razmerju do večinske družbe, grožnje odvzema socialne podpore zaradi absentizma otroka v šoli, ki je pogosto edini vir dohodka družine, segregacija romskih otrok v posebnih oddelkih vrtcev in šol, jemanje otrok od pouka, da »bodo nadoknadili zaostanek«. Novak (2006, str. 272) je v članku »Vrtec v romskem naselju« zapisala:

Ključna prva faza integracije pa je zagotovitev večje izobrazbe Romom. Ravno neizobraženi (in nezaposleni) Romi so poglobljena ovira pri reševanju romske problematike. Če bo segregacija romskih otrok z večjo represijo in z reševanjem problema prevelike rodnosti Romov prinesla boljše rezultate, potem ni to nič slabega. Ko se bo ustvarila dovolj velika kritična masa izobraženih Romov, takrat se bodo zadeve pospešeno spreminjale na boljše.

Za konec ugotavljam, da lahko tudi nereflektirano »vključevanje« Romov poraja nove etape izključevanja, diskriminacije in rasistične obravnave, ker ohranja simbolno mejo med Nami in Njimi čvrsto. Tako se zdi, da je težava predvsem nerazvitost Romov, ne pa antiromski rasizem, socialno-ekonomska prikrajšanost, diskriminacija, segregiranost. Poznavanje konteksta, v katerem se porajajo vneti poskusi »vključevanja«, je ključno za razumevanje (ne) uspeha evropskih, nacionalnih, občinskih, šolskih, vrtčevskih projektov, ki si za objekt jemljejo Rome.

Pri iskanju rešitev za zgodovinsko določene in strukturne neenakosti se je treba ogniti ideji, da lahko te premagamo z več istega – z več vzgoje, izobraževanja, skrbi, socializacije, nadzora (z nespremenjenim idejnim ozadjem). Vztrajno vključevanje kljub vsemu ni pripomoglo k temu, da bi romski jezik postal učni jezik v javnih šolah, da bi bili romski otroci ob vstopu v izobraževalne institucije deležni pouka slovenščine (kot drugi tujejezični otroci) in da bi se izboljšal njihov materialni in nastanitveni položaj. Za zdaj so projekti vključevanja, kot zapiše Maeso (2014, str. 60), »civilizirajoče misije, katerih namen je popraviti patologiziran način (romskega) življenja«.

Stroke, ki rešujejo »romsko problematiko«, hkrati ustvarjajo vednost o Romih (Simhandl, 2006), predvsem pa vednost o Romih kot o problemu (Fejzula, 2019). Romi s tem postanejo ujetniki enopomenske kategorizacije, v kateri so reprezentirani kot deficitarni, odklonski, ranljivi in v srži drugačni od večine (Maeso, 2014). Z vsemi simbolnimi (in materialnimi) sredstvi so distancirani od vsega, kar imamo za normalno. Šele ta pompozna »nenormalnost« namreč poganja strokovni aparat »vključevanja«. Šele ko je konstrukt izključenega/ranljivega/deficitarnega Roma proizveden, ga je moč udejanjati v posameznih strokovnih kontekstih. Šele takrat je mogoče utemeljiti vzgojne in skrbstvene manevre, s katerimi naj »se izboljša« romsko (biopolitično) ek-sistenco. Pri vsem tem pa se pozablja, da »socialno vključevanje ne pomeni, da kdo ‚ustreza‘ večini ali pa da je vključen kot ‚izjema‘, temveč da se razširjajo norme normalnosti« (Zaviršek, 2003, str. 223). Strokovni delavec mora torej poznati svoje mesto v kontinuiteti izključevalnih in vključevalnih postopkov in prepoznavati možnost, da so tudi pozitivne prakse strokovnjakov vpete v mehanizme reprodukcije strukturne neenakosti in simbolnega nasilja – čeprav vzbujajo vtis miroljubne legitimnosti, saj potekajo v imenu »reševanja Romov pred njimi samimi« (Maeso, 2014, str. 60).

Viri

- Agamben, G. (2013). Izjemno stanje. *Homo Sacer II*, 1. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Balibar, E., & Wallerstein, I. (1998). *Race, nation, class*. London, New York: Verso.
- Boljka, P., & Krnjič, S. (2006). Cigani/Romi v knjigah znanja: podoba ciganske/romske kulture in načina življenja v enciklopedijah. V B. Jezernik (ur.), »Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi« – narativne podobe Ciganov/Romov. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Burman, E. (2008). *Developments: child, image, nation*. London, New York: Routledge.
- DiRiccardi-Muzga, R. (2011). *Tudi Bog je umaknil svoj pogled od Ciganov/Romov: Berša bibahtalipe Romenghere: Naci holokausta*. Ljubljana: Društvo Romski informacijski center Slovenije Anglunipe.
- Dragoš, S. (2005). Multikulturalizem – rešitev ali problem? V V. Leskošek (ur.), *Mi in oni (ne-strpnost na Slovenskem)* (str. 41–81). Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Duffield, M. (2007). *Development, security and unending war*. Cambridge: Polity.
- Duffield, M. (2010). The liberal way of development and the security-development impasse. *Security Dialogue*, 41, 53–76.
- Duffield, M., & Waddell, N. (2006). Securing humans in a dangerous world. *International Politics*, 43, 1–23.
- Evropska komisija (2014). *Report on the implementation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies*. Bruselj: Evropska komisija.
- Fejzula, S. (2019). The anti-Roma Europe: modern ways of disciplining the Roma way in urban spaces/ A Europa Anti-Roma: Formas modernas de disciplina do corpa Roma nos escapos urbanos. Coimbra: Universidade de Coimbra.
- Ferguson, N. (2012). *Civilization: the West and the rest*. New York: Penguin Books.
- Fraser, A. (1995). *The Gypsies*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Gjerkeš Ščančar, S. (2016). *Bralna pismenost Romov v maternem in slovenskem knjižnem jeziku* (magistrsko delo). Maribor: Pedagoška fakulteta, Univerza v Mariboru.
- Goldber, D. (2015). *Are we all postracial yet?* Cambridge: Polity.

- Intervju (2019a). Intervju s svetovalno delavko v osnovni šoli. Ljubljana: osebni arhiv.
- Intervju (2019b). Intervjuji z ravnateljico vrtca. Ljubljana: osebni arhiv.
- Ivanov, N., & Medved, L. (2006). Podobe cigana v Slovenskih večernicah. V B. Jezernik (ur.), *Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi: narativne podobe Ciganov/Romov* (str. 7–33). Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta.
- Janko Spreizer, A. (2001). Socialnoantropološki pogled na slovensko romologijo. *Monitor ISH*, III(1–2), 29–63.
- Janko Spreizer, A. (2002). *Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom: znanstveni rasizem v raziskovanju Romov*. Ljubljana: ISH – Fakulteta za podiplomski humanistični študij.
- Katz, C. (2004). *Growing up global: economic restructuring and children's everyday lives*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Koretič, M. (2007). Poročilo: aktivnosti za integracijo romskih otrok v vrtec Leskovec – realizacija, izkušnje, ugotovitve in predlogi za 2007/2008 (str. 4–6). Leskovec pri Krškem: Vrtec Leskovec pri Krškem.
- Krašovec, P. (2015). Rasizem, odvečnost, begunstvo. *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, 67(721/723), 8–22.
- Krek, J. (ur.) (1995). *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v RS*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport.
- Liégeois, J. P., & Gheorghe, N. (1995). *Roma/Gypsies: a European minority*. Minority Rights Group International Report 95/4.
- Lucassen, L., Willems, W., & Cottar, A. M. (1998). *Gypsies and other itinerant groups: a socio-historical approach*. London: Palgrave Macmillan.
- Maeso, S. R. (2014). »Civilising« the Roma? The depoliticisation of (anti-)racism within the politics of integration. *Identities*, 22(1), 53–70.
- Mayall, D. (2004). *Gypsy identities 1500–2000: from Egipcyans and Moon-men to the ethnic Romany*. London, New York: Routledge.
- Merhar, B. (2016). *Učinkovitost vzgojnih dejavnosti in ukrepov pri populaciji romskih učencev po vzgojnem načrtu* (diplomska naloga). Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Miladič, D. (2012). *Integracija romskih otrok v vrtec kot napovednik uspešnosti v šolstvu* (diplomska naloga). Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Novak, M. (2006). Vrtec v romskem naselju: vzgaja, uči in živi ... *Sodobna pedagogika*, 57(123), posebna izdaja.
- Olivera, M. (2012). Strokovna fabrikacija »romskega vprašanja« – prepletenost multikulturalizma in neoliberalizma. *Časopis za kritiko znanosti*, 247(1/4).
- Powell, R., & H. van Baar (2019). The invisibilization of anti-Roma racisms. V H. van Baar, A. Ivanusic, & R. Kreide (ur.), *The securitization of the Roma in Europe* (str. 91–113). New York: Palgrave Macmillan.
- Projekt skupaj do znanja (b. d.). Pridobljeno 22. 2. 2021 s <https://www.padeznik-mojasola.si/portfolios/projekt-skupaj-do-znanja-2/#>
- Repič, J. (2006). Medkulturni dialog med Romi in civili kot strategija izključevanja. V B. Jezernik (ur.), *»Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi« – narativne podobe Ciganov/Romov*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Ringold, D., Orenstein, M. A., & Wilkens, E. (2003). *Roma in an expanding Europe: breaking the poverty circle*. Washington, DC: The International Bank for Reconstruction and Development.
- Simhandl, K. (2006). »Western Gypsies and Travellers« – »Eastern Roma«: the creation of political object by the institution of the European Union. *Nations and Nationalism*, 12(1), 97–115.

- Sovič, N. (2010). *Romi v slovenskem vzgojno-izobraževalnem sistemu (primer OŠ Bršljin)* (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani.
- Strategija EU o vključevanju Romov (2011). Pridobljeno 22. 2. 2021 s <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011IP0092&from=ET>
- Strategija reševanja romske problematike v Občini Krško za obdobje 2018–2022 (2018). Pridobljeno 22. 2. 2021 s <https://www.krsko.si/files/other/news/71/149925Romska%20strategija.pdf>
- Strategija vzgoje in izobraževanje Romov v Republiki Sloveniji (2004). Dosegljivo 22. 2. 2021 s: http://www.romsvet.si/doc/Zakonodaja/Strategija%20vzgoje%20in%20izob%20Romov_2004.pdf
- Šiftar, V. (1970). *Cigani: minulost v sedanosti*. Murska sobota: Pomurska založba.
- Šumi, I. (2000). *Kultura, etničnost, mejnost: konstrukcije različnosti v antropološki presoji*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Tancer, M. (1994). *Vzgoja in izobraževanje Romov na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja.
- Trubeta, S. (2013). Roma as homines educandi: a collective subject between educational provision, social control, and humanism. V M. Miskovic (2013), *Roma education in Europe: practices, policies and politics*. New York: Routledge.
- UNDP (2002). *The Roma in Central and Eastern Europe: avoiding the dependency trap*. Bratislava: United Nations Development Programme.
- Uspešno vključevanje Romov v vzgojo in izobraževanje (2012). Pridobljeno 22. 2. 2021 s http://www.osfpcrensovci.si/?page_id=376
- van Baar, H. (2018). Contained mobility and the racialization of poverty in Europe: the Roma at the development-security nexus. *Social Identities*, 24(4), 442–458.
- van Baar, H. (2019). From »lagging behind« to »being beneath«? The de-development-ization of time and social order in contemporary Europe. V H. van Baar, A. Ivanusic, & R. Kreide (2019), *The securization of the Roma in Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Young, R. J. C. (1995). *Colonial desire: hybridity in theory, culture and race*. London: Routledge.
- Zaviršek, D. (2003). Notranja nasprotja socialnega dela pri uresničevanju človekovih pravic v postmodernih družbah. *Socialno delo*, 42(4/5), 219–230.
- Zaviršek, D. (2010). Etnizacija in patologizacija Romov in romskih skupnosti: socialno-antropološki in socialnodelovni teoretski koncepti. *Socialno delo*, 49(2–3), 85–97.
- Zaviršek, D. (2018). *Skrb kot nasilje*. Ljubljana: Založba / *cf.
- Zaviršek, D., Djoković, N., Radešić, L., Meden, K., Đogić, K., & Kožman, M. (2019). *Romske družine: priročnik za razumevanje etične prakse v socialnem delu in drugih pomagajočih poklicih v podporo slovenskim Rominjam in Romom*. Ljubljana: Društvo MOZAIK – društvo otrok.

Živa Humer

»Najboljše, da me imate kar pod očeta«

Izkušnje gejevskih očetov pri uresničevanju starševskih pravic in skrbi za otroke

V kontekstu vključenega očetovstva so predstavljene starševske zgodbe in izkušnje gejevskih očetov pri skrbi za otroke. Na podlagi analize štirih intervjujev z gejevskimi očeti so prikazane njihove izkušnje pri uresničevanju očetovstva in očetovanja, pri skrbi, negi in vzgoji otrok ter uresničevanju starševskih pravic, ki pokažejo neenakosti in diskriminacije, ki jih ti očetje doživljajo. Naracije gejevskih očetov o skrbstvenih praksah za otroke kažejo na starševstvo in skrb za otroke kot ključno identitetno točko v njihovem življenju. Gejevski očetje s primarno starševsko vlogo in vključenostjo v otrokovo življenje ter skrbstvenimi praksami za otroke razširjajo vključeno očetovstvo in sooblikujejo model skrbnih moškosti, opredeljenih z intimnostjo, skrbjo za drugega, odnosi in vzajemnostjo.

Ključne besede: očetovstvo, skrbne moškosti, geji, družine, diskriminacija.

Dr. Živa Humer je sociologinja in raziskovalka na Mirovnem inštitutu v Ljubljani. Ukvarja se s temi, povezanimi s spoli, politikami in skrbstvenim delom. Kontakt: ziva.humer@mirovni-institut.si.

Experiences of gay fathers with implementing their parental rights and child care

In the context of involved fatherhood, we focus in this article on parental stories and experiences of gay fathers in caring for children. Based on an analysis of four interviews with gay fathers, their experiences of fatherhood and fathering, child care, and parenting rights are presented, which show the inequalities and discrimination they're faced with. Gay fathers' narratives of care practices point to parenting and childcare practices as a key identity point in their lives. Through primary parenting, involvement in the child's life and childcare practices, gay fathers are expanding involved fatherhood and co-create a model of caring masculinities based on intimacy, care practices, relationships and reciprocity.

Keywords: fatherhood, caring masculinities, gays, families, discrimination.

Živa Humer, PhD, is a sociologist and researcher at the Peace Institute in Ljubljana. Her research interests include gender, politics and care work. Contact: ziva.humer@mirovni-institut.si.

Uvod

Naslovni citat je odgovor enega izmed gejevskih očetov¹ na vprašanje, kateri poklic opravlja, in nakazuje na razumevanje skrbi za otroke kot dela, pri tem pa skrbstveno delo enači s plačano zaposlitvijo.

Skrb kot delo so že v sedemdesetih letih 20. stoletja opredelile feministične avtorice (Oakley, 1980; Hochschild, 1995; Leira in Saraceno, 2004) in problematizirale neplačano skrbstveno delo v zasebni sferi, ki ga večinoma opravljajo ženske, in ga prepoznale kot ključni vzvod neenakosti spolov v družbi. V kontekstu kritičnih študij moškosti se je tematizacija skrbi omejila predvsem na preučevanje novega očetovstva in skrbstvenih praks očetov (van Dongen, Frinking in Jacobs, 1995; Segal, 1997; Marks in Palkovitz, 2004; Brannen in Nilsen, 2006).

¹ Članek temelji na izsledkih kvalitativne študije z gejevskimi očeti in fokusom na gejevskih družinah v Sloveniji. Z natančnim poimenovanjem želim zgolj poudariti, da se v članku osredotočam na neheteroseksualne starše, konkretno gejevske očete, ki se identificirajo kot moški.

V zadnjih desetletjih številne študije potrjujejo spremembe na področju družin, med katerimi je pluralizacija družinskih oblik in partnerskih zvez, družinskega življenja ter starševstva, zlasti očetovstva in očetovanja² (van Dongen, Frinking in Jacobs, 1995; Hobson, 2000; Brannen in Nilsen, 2006; Kaufman, 2013). Očetje so navzoči v porodnih sobah, koristijo očetovski, starševski dopust in nego za bolnega otroka ter aktivno sodelujejo pri vzgoji in skrbi za otroke. So heterogena skupina moških z različnimi skrbstvenimi izkušnjami, ki obsega biološke, socialne očete, rejnike, posvojitelje, očete s skrbništvom za otroke, očete v družinah istospolnih partnerskih zvez ipd. Znanilce novega, tako imenovanega vključenega očetovstva³ potrjujejo večinoma raziskave z očeti srednjega razreda v heteroseksualnih zvezah v zahodnih in skandinavskih državah (Hanlon, 2012; Scambor, Hrženjak, Bergmann in Holter, 2015), gejevski očetje pa ostajajo spregledana in nevidna skupina očetov.

V kontekstu vključenega očetovstva se v tem članku osredotočam na starševske zgodbe in izkušnje gejevskih očetov pri skrbi za otroke v Sloveniji. Izhajam iz razumevanja enakosti kot temelja sodobnih družb in skrbi kot univerzalne prakse življenja, ki zadeva nas vse, v tem članku pa predstavljam izkušnje gejevskih očetov pri uresničevanju očetovstva in očetovanja, pri skrbi, negi in vzgoji otrok ter starševskih pravic. Kakšne ovire so doživljali na poti do starševstva? Kakšne so izkušnje gejevskih očetov z institucijami, kot so centri za socialno delo in sodišča? Kako dojemajo starševsko vlogo in skrbstveno delo, ki ga družba še vedno dojema kot primarno žensko delo?

Spremembe v smeri vključenega očetovstva avtorji in avtorice v študijah spolov in kritičnih študijah moškosti pojasnjujejo v kontekstu širših sprememb moškosti, zlasti s konceptom skrbnih moškosti, utemeljenem na skrbstvenih vlogah in praksah moških, ki pomenijo odmik od hegemonie moškosti⁴ in modela glavnega hranitelja družine (Hanlon, 2012; Scambor idr., 2014; Elliott, 2015). Koncept skrbnih moškosti temelji na vrednotah medsebojne odvisnosti, odgovornosti, senzibilnosti, zadovoljevanja potreb po skrbi (zase in za druge), ki izhajajo iz feministične etike skrbi.

Skrbne moškosti po Elliott (2015) obsegajo tri ključne dimenzije: zavračanje dominacije, vrednotenje pozitivnih čustev, skrbstvenega dela in odnosov ter preoblikovanje tradicionalnih vrednot moškosti (npr. moški kot glava družine) v odnose, vzajemne in na skrb usmerjene vrednote. Skrbstveno delo, ki

² Očetovanje vključuje skrbstvene prakse in odnose, nekaj, kar lahko opredelimo kot udejanjanje očetovstva. To pa se nanaša na identiteto in se oblikuje v institucionalnem okviru in zakonodaji (npr. zakonodaji na področju zakonske zveze, partnerske zveze, skrbništva za otroka) ter politiki držav blaginje, ki določajo razmerja med delavcem in staršem (Hobson in Morgan, 2002).

³ Koncept novega, vključenega očetovstva je tematiziran v številnih družboslovnih delih (npr. Coltrane, 1996; Marsiglio, Amato, Day in Lamb, 2000; Eydal in Rostgaard, 2015).

⁴ Connell (2012, str. 119–124) moško dominacijo utemelji s hegemono moškostjo kot idealom moškosti, ki so jim druge moškosti in ženskosti podrejene. Pri tem razlikuje med hegemono, podrejeno, soudeleženo in marginalizirano moškostjo. Norme, kakšni naj bi moški bili, se skladajo s hegemono moškostjo, ki marginalizira vse ženske in tiste moške, ki ne dosegajo norm hegemonie moškosti. Homoseksualne moškosti umesti »na dno spolne hierarhije moških« kot podrejene moškosti; to se kaže v izključevanju, sovražnem govoru, pravnem nasilju, pouličnem nasilju, diskriminaciji ter izključevanju gejevskih moških na področju zakonodaje (npr. neenakosti pri pravicah glede starševstva) (ibid.).

ga večinoma opravljajo ženske, predpostavlja medsebojno odvisnost, sočutje, senzibilnost, je v nasprotju z imperativi hegemonne moškosti. Skrb za otroke je v sodobnih družbah še vedno zaznana primarno kot domena žensk oziroma mater, zlasti v najzgodnejšem obdobju po rojstvu otroka. Vključevanje moških v vzgojo, skrb in nego otrok – to spodbujajo politike očetovskih in starševskih dopustov – prinaša individualna spoznanja in skrbstvene izkušnje na identitetni ravni, ter širše, družbeno prepoznavanje skrbstvenih vlog in praks, ki niso povezane samo s skrbstveno vlogo žensk.

Na primeru kvalitativne študije, ki je potekala v okviru temeljnega projekta *Moškosti, enakost, skrbstvene prakse (MESP)*,⁵ se v članku osredotočam na intervjuje z gejevskimi očeti. Pri tem pokažem, da moškosti delujejo vzajemno z osebnimi okoliščinami spolne identitete, to pa trči ob institucionalne regulacije starševstva v politikah, ki omejujejo in legitimirajo očetovstvo in skrbstvene prakse očetov. Neenakosti in diskriminatorne prakse se pri gejevskih očetih, kot pokažem na podlagi kvalitativne študije individualnih intervjujev, kažejo na določen način. Zdi se, da višji socialno-ekonomski položaj gejevskih očetov, ki so sodelovali v študiji, uravnava moč družbenih stigmatizacij in diskriminatornih praks, kot so zakonske omejitve glede starševstva. Naracije in izkušnje gejevskih očetov omogočajo vpogled v skrbstvene prakse marginalizirane skupine moških, ki razširjajo pojmovanje vključenega očetovstva na različne družbene skupine moških – očetov. Hkrati pa pokažem, da naracije gejevskih očetov s skrbstvenimi praksami za otroke in izkušnjami očetovstva sooblikujejo model skrbnih moškosti in ne nazadnje dopolnjujejo študije družin. Namen članka je z obravnavanjem vključenega očetovstva in problematizacijo skrbstvenih vlog v kontekstu starševstva in družinske politike prispevati znanje na področju socialnega dela.

V prvem delu članka predstavim teoretski okvir feminističnih razprav o skrbstvenem delu in očetovstvu, skrbstvenih praksah moških in študij o očetovstvu, potem pa krajši pregled LGBT študij o očetovstvu in očetovanju gejev. Nato predstavim metodologijo in analizo intervjujev z gejevskimi očeti, s ključnimi poudarki na sistemski diskriminaciji gejevskih očetov, različne poti do starševstva in skrbstvene prakse kot osrednje identitetne pozicije intervjuvanih očetov. V analizi opozorim na specifične situacije podrejenih moškosti (gejevski očetje) v razmerju do hegemonne moškosti (heteroseksualni, srednjega, premožnega razreda) in na strukturne neenakosti, ki jim je podvržena intervjuvana skupina moških.

Teoretski okvir: skrbstveno delo, očetovstvo in gejevski očetje

Med ključnimi prispevki feministične teorije je tematizacija neplačanega skrbstvenega dela, skrbstvenih odnosov, problematizacija »dela iz ljubezni«, komodifikacije skrbi in vprašanj družbene reprodukcije ter razmerij med pla-

⁵ Temeljni projekt *Moškosti, skrbstvene prakse, enakosti (MESP)* (J6-8253) je financiral ARRS od leta 2017 do 2020 in koordiniral Mirovni inštitut v sodelovanju s Fakulteto za socialno delo Univerze v Ljubljani.

čanim in neplačanim skrbstvenim delom v kontekstu državljanstva, procesov globalizacije in migracij (Oakley, 1980, 2000; Hochschild, 1995; Williams, 2001, 2008; Leira in Saraceno, 2004; Tronto, 2008). Skrb je opredeljena kot spolno določena praksa, ki determinira osrednji del konceptov ženskosti in je najpomembnejše vodilo spolne delitve dela v družbah, po kateri večino plačanega in neplačanega skrbstvenega dela opravijo ženske (Bubeck, 1995). V zdaj že klasičnem sociološkem delu *Druga izmena* je Arlie Hochschild v devetdesetih letih zapisala, da so ženske v 20. stoletju v prizadevanjih za enakost v javni sferi, izobraževanju, politiki, na trgu dela naredile pomembne korake, pri moških pa se ni zgodila transformacija vlog in delovanja v zasebnih življenjih, vsaj ne sočasno. Ženske so torej množično vstopile v javno sfero, prevzele »prvo« in »drugo« izmeno, emancipiranje moških, v okviru katerega razumemo skrbne moškosti, pa je veliko počasnejše.

Psihoanalitični pristop (Chodorow, 1978) v feminističnih razpravah o očetovstvu s konca sedemdesetih let zagovarja, da bi enako intenziven angažma moških pri skrbi za otroke v primerjavi z ženskami omogočil transformacijo starševanja in starševskih vlog, ki ne bi bile odvisne samo od skrbstvene vloge mater. Že feministična dela v osemdesetih letih so potrjevala pozitivne vplive večjega vključevanja moških v skrb, vzgojo in nego otrok na otrokov razvoj, na ženske in moške (Lamb, 1981; Okin, 1989). V kontekstu kritičnih študij moškosti v analizah moškega angažmaja pri skrbi za otroke Holter (2007) omenja pozitivne vplive na moške, na primer, pri kakovosti življenja in zdravja, pri odnosih z otroki in s partnerkami/partnerji ter zmanjšanju možnosti za konflikte in nasilje.

Študije o očetovstvu v zadnjih desetletjih ugotavljajo trende v smeri transformacije in pluralizacije očetovstva (Pleck, 1993; Brandth in Kvande, 1998; Hobson, 2002; Marks in Palkovitz, 2004). Prevladujeta dve ključni ugotovitvi: sodobni očetje preživijo z otroki več časa v primerjavi s prejšnjo generacijo moških, vendar pa v primerjavi z materami še vedno preživijo nesorazmerno manj časa z otroki (Dermott, 2008).

Obrat od očetovske avtoritete, utemeljene v modelu hranitelja družine v moderni, k vključenim očetom v pozni moderni, zaznamuje predvsem obrat k senzibilizaciji očetovskih praks, ki presega samo finančno zagotavljanje preskrbljenosti družine (Hochschild, 1995). Model jedrne družine heteroseksualnih staršev, z moškim hraniteljem in žensko skrbnico, temelji na ekonomskih razmerjih moči in odvisnosti žensk od moških. Hraniteljski model, ki je deloval predvsem kot norma in se je vzpostavil v petdesetih letih 20. stoletja, v zahodnih družbah nikoli ni povsem zaživel, saj je bil dosegljiv le redkim družinam (Hobson in Morgan, 2002), v vzhodnih socialističnih družbah pa je prevladoval model dveh odraslih zaposlenih.

Reprezentacije očetovstva kot skrbnih, vključenih očetov nakazujejo transformacijo očetovstva in rahljanje okov hegemonie moškosti. Holter (2007) je trend vključenega očetovstva tematiziral z dvema modeloma moškosti. Prvi temelji na novih, odnosnih moškostih, ki se udeležujejo v partnerskem odnosu, skrbstvenih praksah za otroke, drugi pa opredeli tradicionalne moškosti, ki so povezane s plačano zaposlitvijo in kariero. Trenja med obema modeloma

moškosti se pojavljajo predvsem pri mlajših moških, ko postanejo očetje in si želijo več časa nameniti skrbi za otroke, saj to trči ob tradicionalne, organizacijske kulture plačanega dela. Vključeni očetje doživljajo nasprotujoči si družbeni pričakovanji, da bodo po eni strani dobri, skrbni očetje, po drugi strani pa »idealni delavci brez skrbstvenih obveznosti« in hranitelji družine (Kaufman, 2013).

Pluralizacija se na področju očetovstva poleg vključenih očetov reprezentira tudi v odsotnosti očetov predvsem kot legitimne izbire v odnosu do materinstva kot obveznega starševstva ter v kontekstu ne vključevanja očetov v skrb za otroka po razvezi (Švab, 2001; Dermott, 2008). Vse prepričljivejše pa so tudi ugotovitve, da se spolna vrzel neenakosti pri delitvi skrbstvenega in domačega dela le počasi zapira, zlasti na račun redukcije skrbstvenega in domačega dela žensk zaradi intenzivnega vstopa na trg dela v zadnjih desetletjih, in ne toliko, kot bi pričakovali, zaradi večjega vključevanja moških v skrbstveno in domače delo (Kan, Sullivan in Gershuny, 2011). Raziskave o spolni vrzeli v skrbstvenem delu večinoma problematizirajo razlike med ženskami in moškimi, zlasti v starševskih vlogah, druge oblike skrbi in skrbstvenega dela moških, zlasti skrb za prijatelja ali prijateljico, skrb za stare, skrb za partnerja ali partnerko itd., pa so slabše raziskana področja skrbi in moškosti.

V Sloveniji je tematizacija očetovstva postala predmet raziskovanja predvsem v zadnjih desetletjih z enotno ugotovitvijo, da se dogajajo spremembe in pluralizacija očetovstva (Zavrl, 1999; Švab, 2001; Rener, Humer, Žakelj, Vezovnik in Švab, 2008). Na začetku 21. stoletja so v Sloveniji prevladovale raziskave, ki so preučevale perspektive novega očetovstva in vpliv mehanizma očetovskega dopusta na očetovanje, novejša študije pa se osredotočajo na razmerja med praksami očetovanja in sfero plačanega dela ter na preučevanje usklajevanja poklicnih in skrbstvenih obveznosti različnih skupin moških (Hrzenjak, 2016).

Študije o očetovstvu večinoma temeljijo na raziskovalnih ugotovitvah, ki izhajajo iz izkušenj očetov srednjega razreda v heteroseksualnih partnerstvih v zahodnih in skandinavskih državah (Hanlon, 2012; Scambor, Hrzenjak, Bergmann in Holter, 2015). Šele v zadnjem obdobju je raziskovalna pozornost – upošteva očete kot heterogeno skupino – usmerjena v preučevanje očetovstva skozi intersekcijsko prizmo spola, starosti in razreda (Plantin, 2007; Johansson in Klinth, 2008; Fahrstad in Stefansen, 2015), pri tem pa sta spolna identiteta in spolna usmerjenost v povezavi s starševstvom večinoma še vedno zunaj raziskovalnega fokusa. Gejevski očetje ostajajo marginalizirana skupina moških tako v raziskovalnem kot pravnem pomenu (Benson, Silverstein in Auerbach, 2008; Mallon, 2004; Murphy, 2013).

Prve kvalitativne študije o gejevskih očetih izhajajo iz osemdesetih let 20. stoletja. Takrat so imeli moški, vključeni v raziskave, otroke iz prejšnjih heteroseksualnih zvez in so postali očetje pred razkritjem spolne identitete, novejša študije pa se osredotočajo na moške, ki so se odločili za starševstvo po razkritju spolne identitete ter problematizirajo ovire, stigmo in predsodke, s katerimi se srečujejo (Benson, Silverstein in Auerbach, 2008; Ruspini, 2010; Stacey, 2006; Bergman, Rubio, Green in Padrón, 2010; Gianino, 2006; Murphy, 2013). V okviru LGBT študij očetovstvo in očetovanje gejev najpogosteje vklju-

čujeta tematizacije konstrukcije identitet ter pogajanj med spolno identiteto in starševsko vlogo, pravnega vidika in diskriminacije družin gejev in lezbijk. Številne kvalitativne študije obsegajo preučevanje različnih načinov in poti do starševstva, pri tem pa prevladujejo študije iz ZDA in Avstralije (Mallon, 2004; Stacey, 2006; Berkowitz, 2009; Berkowitz in Marsiglio, 2007; Dempsey, 2014). Te obravnavajo posvojitve in zlasti nadomestno materinstvo, ki je ena od redkih možnosti za starševstvo, večinoma dostopna gejem z visokim socialno-ekonomskim položajem (Stacey, 2006; Rudrappa, 2014; Dempsey, 2014).

Tematizacija gejevskih in lezbičnih družin je v Sloveniji del raziskovalnega fokusa zadnjih desetletij s poudarki na sistemski, pravni diskriminaciji v kontekstu državljanstva, enakosti in pravic (Švab in Kuhar, 2005; Sobočan, 2009, 2013). Podobno kot v tujini tudi v slovenskem prostoru prevladujejo študije z lezbičnimi družinami (Urek, 2005; Švab in Kuhar, 2005; Švab, 2007; Sobočan, 2009).

Metodološki okvir: zbiranje podatkov in značilnosti vzorca

Intervjuji z gejevskimi očeti so bili narejeni v okviru temeljnega projekta *Moškosti, skrbstvene prakse, enakosti (MESp)* v drugi polovici leta 2018. So del prve raziskave s področja kritičnih študij moškosti v Sloveniji, v kateri smo poskušali zajeti raznovrstnost skrbstvenih praks in kontekstov skrbstvenega dela moških. S poglobljenimi intervjuji smo raziskovali, kako moški, ki prevzamejo skrbstveno delo, skrbstvene vloge in odgovornosti, dojemajo svojo identiteto. Osnovni raziskovalni namen študije je bil pridobiti razumevanje, s kakšnimi omejitvami ali prednostmi se srečujejo moški, ki skrbijo za nekoga. V intervjujih smo spraševali o izkušnjah s skrbstvenim delom, o doživljanju odgovornosti za skrb za nekoga, zlasti v luči družbene percepcije skrbstvenega dela kot dela, ki je v domeni žensk.

Metoda poglobljenih intervjujev je temeljila na pristopu problemsko usmerjenega intervjuja, ker smo hoteli v intervjuju pridobiti objektivne dele posameznikove zgodbe, njegove subjektivne percepcije in doživljanja oz. predelovanja družbene realnosti (Witzel, 2000).

Skupno je projektna skupina treh raziskovalk in enega raziskovalca opravila 23 intervjujev: 15 intervjujev z moškimi, ki skrbijo za otroka, 4 intervjuje z moškimi, ki skrbijo za partnerko, in 4 intervjuje z moškimi, ki skrbijo za ostarelega starša. Izmed 15 intervjujev z očeti, ki so (primarni) skrbniki otrok(a), se bom v analizi osredotočila na 4 intervjuje z gejevskimi očeti. Intervjuvani gejevski očetje so stari med 30 in 46 let, dva imata visoko oz. najvišjo stopnjo izobrazbe, dva pa končano srednjo šolo. Trije živijo v Ljubljani, eden pa v manjšem kraju. Glede na socialno-ekonomski položaj se uvrščajo v srednji in višji razred.

Ključni temi v intervjujih z gejevskimi očeti, ki jasno razkrivata položaj homoseksualnih moških v primerjavi s heteroseksualnimi, sta odsotnost zakonske pravice postati starš in iskanje možnosti, kako dobiti otroka. Vzorec gejevskih očetov je glede na način, kako so postali očetje, heterogen. Eden od intervjuvanih očetov ima otroka iz prejšnje heteroseksualne partnerske zveze, pri tem pa imata z nekdanjo ženo deljeno skrbništvo za otroka. Trije

gejevski očetje pa so vstopili v starševstvo po razkritju spolne identitete, in sicer dva s pomočjo nadomestnega materinstva v tujini, v enem primeru pa je šlo za dogovor z lezbičnim parom o sostarševanju. Skupno je bilo v času intervjujev v gejevskih družinah pet otrok v starostno različnih skupinah, od dojenčka do 15-letnega najstnika.

Vzorec smo oblikovali z metodo snežne kepe s pomočjo osebnih in formalnih mrež raziskovalne skupine, z objavo javnega povabila na spletni strani in družbenih omrežjih Mirovnega inštituta ter s posredovanjem vabila nevladnim organizacijam, ki delujejo na področju podpore otrok in družin. Intervjuji so bili izvedeni ob upoštevanju intervjuvančeve želje, najpogosteje na delovnem mestu intervjuvanca, na njegovem domu ali v knjižnici Mirovnega inštituta. Intervjuji so v povprečju trajali dobro uro, bili so posneti in za namene analize transkribirani in anonimizirani, zato so opremljeni s psevdonimom in zakritjem tistih delov intervjuja, ki bi lahko razkrili intervjuvančevo identiteto.

Majhen vzorec intervjuvanih gejevskih očetov pomeni omejitev, saj ne omogoča posploševanja na populacijo istospolnih družin in poleg tega lahko povzroči razdrobljenost rezultatov študije. Kljub temu pa so intervjuji z gejevskimi očeti pomembni, ker v slovenski prostor vnašajo nova spoznanja o skrbstveni praksi – tako raziskovalno kot pravno, zakonsko in sistemsko – marginalizirane družbene skupine istospolno usmerjenih moških v njihovih starševskih vlogah. Rezultati analize razširjajo spoznanja in razumevanje vključenega očetovstva, ki precej temelji na raziskavah z očeti srednjega razreda v heteroseksualnih odnosih v zahodnih in skandinavskih državah ter hkrati širijo raziskovalna spoznanja o različnih moškostih in njihovih skrbstvenih praksah v Sloveniji.

Sistemska diskriminacija moških kot očetov: odsotnost pravic do starševstva pri gejevskih očetih v Sloveniji

Države z družinskimi politikami privilegirajo določen tip družine, ki jih poznarjajo heteroseksualne partnerske zveze in očetovstvo (Connell, 2012), kjer je homoseksualnim parom le redko omogočen enak nabor pravic kot heteroseksualnim. Heteronormativnost je prepletena v strukturo družbene organizacije, njenih politik in institucij ter se ohranja z izključevanjem družbenih skupin, ki tej normi ne ustrezajo. Ohranjanje heteronormativnosti poteka tako na ravni družbene stigmatizacije, sovražnega govora, nasilja kot diskriminacije in neenakosti na strukturni ravni (npr. področje družinske politike in zakonodaje). Heteroseksualna hegemonija (Hearn, 2002) je utrjena v razmerju oče-država, pri tem pa zakonodaja in politike posredno ali neposredno oblikujejo meje očetovstva s pravnimi parametri določanja, kdo je oče in na kateri podlagi (biološki oziroma socialni). To so lahko za očete prednosti (za biološke) ali pa ovire (npr. za gejevske).

V Sloveniji sta bila v zadnjih desetih letih dva predloga sprememb družinske zakonodaje, ki bi izenačila pravni položaj homoseksualnih in heteroseksualnih zvez. Prvi predlog Družinskega zakonika iz leta 2009 je predvidel popolno izenačitev pravic, drugi predlog Družinskega zakonika iz leta 2013 pa je že vzpostavil razmerja neenakosti, saj je omogočal sklenitev partnerske zveze

(in ne zakonske) homoseksualnih oseb, omogočil posvojitve partnerjevega oziroma partnerkinega otroka in izključil možnost skupne posvojitve. V javnosti so se polemike v primeru obeh predlogov Družinskega zakonika večinoma osredotočale na družine istospolnih staršev in otrok, tudi zaradi prizadevanj civilne družbe blizu Cerkvi, katere diskurz temelji na zagovarjanju tradicionalne, jedrne družine heteroseksualnih staršev s tradicionalnimi vlogami matere kot skrbnice in očeta kot patriarha. Po dveh neuspešnih referendumih o Družinskem zakoniku (2012, 2014) je država leta 2016 Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti (v veljavi od julija 2006) nadomestila z Zakonom o partnerski zvezi, ki določa partnersko zvezo dveh istospolnih oseb, a pravno ni izenačena z zakonsko zvezo ali partnersko zvezo dveh oseb različnih spolov pri skupnih posvojitvah in možnostih oploditve z biomedicinsko pomočjo. Na ravni slovenske zakonodaje o(b)stajata neenakost in sistemska diskriminacija homoseksualnih oseb, družin homoseksualnih partnerjev oziroma partnerk ter otrok v družinah homoseksualnih partnerjev, to pa ohranja »pravno nevidnost istospolnih družin« (Sobočan, 2009).

Gejevski očetje na poti do starševstva doživljajo številne zakonske omejitve, družbeno stigmatizacijo in stereotipizacijo (Mallon, 2004; Berkowitz in Marsiglio, 2007; Berkowitz, 2009).

Gej, ki želi postati oče, je tako pojav *contra natura* vsaj dvakrat: najprej kot homoseksualec, ki po »naravni poti« ne more imeti otroka s svojim partnerjem, in nato kot moški, ki mu zmožnost, da skrbi za otroka, naravno ni dana. (Urek, 2005, str. 164)

Stigmatizacija in pogosti predsodki do gejevskih očetov temeljijo na sovražni percepciji gejev kot »seksualnih predatorjev«, kot neustreznih skrbnikov ter neprimernih za vzgojo, nego in skrb za otroke. Nezamisljivost skrbstvene vloge gejevskih očetov pri skrbi, negi in vzgoji otrok črpa iz seksizma, iz vztrajnega prepričanja, da je starševstvo v domeni materinstva in skrbstvenih praks žensk. Heteroseksualnost in starševstvo sta neločljivo integrirana v družbeni sistem in zakonodajo, da se zdi gejevsko očetovstvo popolnoma »nenaravno«, nezamisljivo in nemogoče (Mallon, 2004).

Urek (2005) podobno kot Ruspini (2010) in McKee (2017) omenja gejevske načrtovane družine⁶ kot posebej ranljive zaradi številnih zakonskih, institucionalnih in družbenih ovir ter omejitev, ki jih doživljajo na poti do starševstva. Možnosti za starševstvo so po njenem:

- reorganizacija družine (iz družine heteroseksualnih v družino homoseksualnih staršev),
- rejništvo,
- posvojitve,
- nadomestno materinstvo,⁷

⁶ Skupina gejev, ki so postali očetje po razkritju spolne identitete.

⁷ Razlikovanje med tradicionalnim in gestacijskim nadomestnim materinstvom. Pri prvem za nastanek zarodka nadomestna mati daruje jajčece, se pravi, da je tudi biološka mati otroka. Pri drugi obliki pa jajčece daruje ena ženska, otroka pa donosi in rodi druga ženska – tehnološko zahtevna pot do gejevskega starševstva in hkrati tudi najdražja. In zato dostopna zgolj izjemno premožnim parom (Stacey, 2006).

- sostarševstvo (z lezbičnim parom).

V Sloveniji nadomestno materinstvo ni dovoljeno, prav tako ni dovoljena skupna posvojitev istospolnega para, možna je zgolj posvojitev partnerjevega oziroma partnerkinega otroka. Pri tem otroka ne more posvojiti socialni starš (partner oziroma partnerka v istospolni skupnosti), če ima otrok že dva biološka starša. To pomeni, da je posvojitev možna zgolj v primerih, ko drugi starš, praviloma oče, ni znan, umre ali nima znanega bivališča že leto dni. V teh primerih lahko partner oziroma partnerka posvoji otroka s predhodnim soglasjem partnerja oziroma partnerke, ta možnost pa velja za raznospolne in istospolne partnerske zveze (Rajgelj, 2015). Rejništvo, ki ga ureja Zakon o izvajanju rejniške dejavnosti, eksplicitno nikjer ne omenja istospolnih partnerskih zvez v razmerju do rejništva.

Omejene poti do starševstva

Ključni vprašanji v intervjujih, ki jasno razkrivata položaj homoseksualnih moških v primerjavi s heteroseksualnimi moškimi, sta odsotnost zakonske pravice postati starš in iskanje možnosti, kako dobiti otroka. Jaka (40 let) je oče v gejevski družini z enim otrokom, do katerega sta s partnerjem prišla s pomočjo nadomestnega materinstva v tujini. Ko razmišlja o zakonskih omejitvah in sistemski diskriminaciji na področju starševstva, opozori tudi na izkušnjo ponižujoče registracije partnerske zveze:

Jaz se spomnim, ko sva se midva registrirala, so zraven sedele tri Ukrajinke in ljudje, ki so registrirali avtomobile. Kot država ne moreš bolj ponižati, da to narediš na ta način. Se pravi, dal si me k tistim, ki so registrirale dejavnost in ki so registrirali avtomobile, pa še midva sva bila zraven. (Jaka)

Zaradi zakonskih omejitev na poti do starševstva, ki so se razvlekle v leta iskanj, preučevanj in potem uresničitve, pripoveduje Jaka, je postal oče šele v poznih tridesetih. V intervjuju je na točki nadomestnega materinstva povedal, da imata s partnerjem slabe izkušnje, saj je to področje različno urejeno v državah, pogosto na popolnoma nereguliranem črnem trgu, ki omogoča veliko zlorab. Po vsaki slabi izkušnji sta potrebovala nekaj časa, da sta lahko ponovno nadaljevala uresničevanje želje po starševstvu.

Midva sva v zadnjih letih pred rojstvom preigravala tisoč in eno opcijo, ampak nobena ni bila ... To je eno zelo grdo tržišče [nadomestno materinstvo, op. a.], kjer se grde stvari dogajajo, in če nisi to, da znaš naštudirati, ... to je eno grozno tržišče, ki ga zelo zlorabljajo. Amerika ti ponuja seveda neko pravno-formalno zaščito, izvedbo, varstvo, ampak to so bolne številke in se potem večina poslužuje nekih poti, ki so lahko pa tudi nevarne. Nevarne v smislu tega, da v bistvu to ni to, da neke punce zdržijo prvo tromesečje, zato da dobijo dve tretjini denarja, in tako naprej in potem načrtno splavijo, pa tako naprej. Tako da je kar hudo (Jaka).

Mark (38 let) je prav tako postal oče s pomočjo nadomestnega materinstva v tujini, a v nasprotju z Jaka ima dobre izkušnje. V intervjuju opozori na zakonsko omejene možnosti poti do starševstva za gejevske pare v Sloveniji. Zanj in za njegovega moža je bila edina možnost nadomestno materinstvo v

tujini, drugih možnosti, kot pove v intervjuju, nista imela. Posvojitev ni bila možna, sostarševanju z lezbičnim parom pa nista bila naklonjena zaradi njune potencialne sekundarne starševske in skrbstvene vloge. Poudari, da sta z možem želela postati primarna skrbnika in da je bil to ključni razlog za njuno odločitev za nadomestno materinstvo. S pomočjo nadomestnega materinstva sta postala biološka starša (eden od njiju, ki je dal reproduktivni material) in hkrati primarna skrbnika za otroka.

Možnosti so dokaj omejene za geje, zlasti v Sloveniji. Midva sva dobila otroka prek nadomestnega materinstva, posvojitev ni bila opcija takrat ne v Sloveniji ne v ... Ena stvar, ki je dokaj pogosta, je recimo, da eden od para da spermo nekemu lezbičnemu paru, recimo, in so potem nekako kot vsi štirje starši. Je pa to v praksi po navadi tako, da otrok odrasča s tem lezbičnim parom in da sta geja zraven čez vikend in kaj podobnega. Midva tega nisva hotela. Midva sva hotela biti primarna skrbnika. Mislim, da drugih možnosti nisva imela. (Mark)

O sostarševanju pa v intervjuju pripoveduje Klemen (30 let). S partnerjem si delita skrb za otroka z lezbičnim parom, pri tem pa sta starša pravno-formalno ženski, vendar imajo sklenjen dogovor med sabo, da se vključujeta v skrb za otroka, a ostajata v sekundarni skrbstveni vlogi.

V bistvu je bil dogovor tak, da je pač ona prevzela polnopravno skrbništvo, midva se pa vključujeva. In zaradi tega, da bi to lahko dosegli, potem on ni bil formalno priznan kot starš. (Klemen)

Otrok živi z lezbičnim parom, Klemen in njegov partner pa se vključujeta v skrb za otroka predvsem v podporni vlogi. Za zdaj je skrbi, nege in vzgoje dojenčka zelo malo, je v intervjuju ugotavljal Klemen, vendar meni, da bodo, ko bo otrok večji, več časa preživeli skupaj, tudi vsak drug vikend, praznovanje praznikov, skupno preživljanje počitnic ipd. Celotna skrbstvena dinamika je proces dogovarjanja in usklajevanja, pri tem pa intervju dokazuje intervjuvančevo sekundarno pozicijo starševskih in skrbstvenih vlog ter praks. Ob tem njihov dogovor obsega tudi pravno-formalno ureditev, po kateri sta ženski formalna starša, Klemnov partner, ki je daroval semenski material, pa se je odrekel biološkemu očetovstvu v rojstnem listu, da bi s tem omogočil možnost posvojitve partnerki v lezbičnem paru. V nadaljevanju pove, da njihov dogovor glede biološkega starševstva vključuje dva otroka, in sicer, da najprej prevzmeta to vlogo starejša v paru [v lezbičnem in gejevskemu paru, op. a.], torej starejša partnerka in starejši moški, v naslednji fazi pa mlajša dva (Klemen).

Srečko (46 let) pa je postal oče v heteroseksualni zvezi in si po razvezi deli skrbništvo za otroka z nekdanjo zakonsko partnerko. V intervjuju je dejal, da sta primarna skrbnika za otroka nekdanja zakonska partnerka in on, pri tem pa otroka nekaj dni na teden preživita pri njemu, nekaj dni pa pri materi. V skrbstvene prakse za otroka se vključujeta tudi Srečkov partner in partner nekdanje zakonske partnerke.

Glede na družbene in zakonske omejitve na poti do starševstva, ki so jih doživeli intervjuvanci, z izjemo Srečka, nas je zanimalo, kakšne so njihove izkušnje z institucijami, kot so sodišča in centri za socialno delo. Pri intervjuvancih prevladujejo pozitivne izkušnje s sodišči in centri za socialno delo.

Tako na primer Jaka omenja dobre izkušnje s sodiščem in centrom za socialno delo, a je hkrati previden, ko pove, da je njun otrok začel obiskovati vrtec – do opravljenega intervjuja ni bilo negativnih izkušenj.

Na sodišču, ko je partner zaprosil uradno za posvojitev, ker on je moj biološki otrok, partner je pa zaprosil – po starem zakonu, se pravi ni ta Družinski zakonik nič spremenil. Na sodišču nisva imela nobene, nobene težave, center za socialno delo je bil vrhunski, tako da nisva imela res, res nobenih težav, tudi tako ne. In zdaj prihajava v vrtec. (Jaka)

Zelo hitro po rojstvu smo to na sodišču dosegli, da sva oba uradno očeta, tako da ni nobenega problema. (Mark)

Zgodba Klemna pa odstira vpogled v pravno nevidnost istospolnih družin (Sobočan, 2013) oz. pravno nevidnost novih družinskih oblik, ki predpostavljajo razširjeno starševstvo in skrbstvene vloge.

Podobno kot kažejo izsledki predhodnih domačih in tujih raziskav (Stacey, 2006; Berkowitz, 2009; Berkowitz in Marsiglio, 2007; Mallon, 2004; Švab in Kuhar, 2005; Sobočan, 2009) sta se tudi v intervjujih z gejevskimi očetmi potrdili sistemska neenakost in diskriminacija. Z izjemo Srečka, ki je postal oče v prejšnji heteroseksualni zvezi, so imeli intervjuvanci zelo omejene poti do starševstva. Proces, skozi katere so šli za uresničitev želje po starševstvu, so popolnoma različni od teh, skozi katere gredo heteroseksualni očetje, kot so npr. zakonsko dostopne reproduktivne možnosti in številne faze samorefleksije, raziskovanja različnih možnosti in priprav na očetovstvo. Za to so ne nazadnje potrebna tudi precejšnja denarna sredstva, zlasti v primeru nadomestnega materinstva.

Od želje po starševstvu do otroka

V intervjuju Jaka pripoveduje o dolgoletni želji, da bi postal oče, saj je o starševstvu razmišljal od svojega 20. leta, njegov partner pa ni imel velike želje po otroku, a Jaka poudari, »da je danes veliko boljši oče kot jaz, kljub temu da to ni bil velik projekt ali pa želja, tako kot pri meni«. V svojem razmišljanju Jaka omeni razliko med homoseksualnimi in heteroseksualnimi pari pri načrtovanju, iskanju možnosti do starševstva. Iz tega izhaja, da starševsko vlogo opravljajo zgolj gejevski očetje, ki si otroka zelo želijo in so se za ta namen pripravljali spoprijeti z vsemi težavami in ovirami.

To je bil načrtovan, pričakovan, zelen otrok, to se mi je zdelo tako logično kot jutraj vstati, samo iskali smo načine oziroma izvedbe, kako narediti, najti način, ki bi to lahko omogočal. ... je velika razlika ... dva, ki se zaljubita ali pa se mogoče niti ne zaljubita in gresta v posteljo pa naredita pri osemnajstih otroka, sta veliko manj pripravljena kot midva, ki sva šla skozi cel ta proces ... to je bila odločitev, ki je bila 1000-odstotna. Da sva jo izpeljala, je mogla biti 1000-odstotna. (Jaka)

Vedno sem čutil to do otrok, da so mi všeč. Ko sva z možem začela hoditi, je tudi on hitro povedal, da si tudi on predstavlja, da bi bil nekoč oče. Potem je moja sestra dobila otroka in s tem otrokom sva se midva res veliko ukvarjala ... Zelo smo se navezali drug na drugega in tisto je vplivalo na naju, da mogoče morava poskusiti. (Mark)

Mark pove, da sta bila s partnerjem mlada, ko sta dobila otroka, v primerjavi z gejevskimi družinami, ki se ponavadi oblikujejo pri 30, 40 ali 50 letih. Ob tem pove, da je šlo tudi za splet okoliščin, saj sta nekaj let živela v tujini in ko »se je nekako ponudila priložnost [za nadomestno materinstvo, op. a.], se je zdelo, da jo morava zgrabiti«.

V nasprotju z Jako in Markom pa Klemen ni razmišljal o starševstvu niti ni čutil posebne želje po tem.

Midva s fantom, mojim partnerjem, se nisva predstavljala v tej starševski vlogi, še do nedavnega. Potem pa je poklicala ena prijateljica ... ki je bila v razmerju s partnerko, in onidve sta si pa otroka zelo, zelo želeli. ... Bistvena je bilo, predvsem takrat, ko smo se lotili tega starševstva, predvsem želja, da je temu otroku omogočeno čim več, kar mi lahko damo. Kar pomeni, da naj odrašča v stimulativnem okolju, kjer se počuti ljubljenega, zaželenega, da mu lahko ponudimo vse tisto, kar lahko in kar potrebuje. (Klemen)

Tudi Srečko v intervjuju ni izrazil želje po starševstvu, je pa podobno kot drugi intervjuvani očetje govoril o tem, kaj mu prinašata starševstvo in skrb za otroke.

V resnici te ima nekdo rad, saj to hočemo, ne? To je tisto dobro in to je vse v resnici. Upaš, da te bodo imeli na dolgi rok radi in da se ne bodo predaleč preselili, ker boš neobogljn [smeh]. (Srečko)

Sostarševanje z lezbičnim parom pa Klemen opredeli kot dodano vrednost za otroka v primerjavi s tradicionalnim starševstvom heteroseksualnega para, a hkrati z elementi primarnih in sekundarnih skrbstvenih vlog ter obveznosti.

Mislim, sigurno, da več staršev potem lahko ponudi tudi več možnosti za razvijanje kakšnih potencialov. Potem tudi kakšne nove dimenzije, čisto tako intelektualne, filozofske odpremo tudi otroku. Bolj bogati otroštvo in življenje. Tako da ima potem še neke sekundarne starše. Vsekakor je pa to neka zelo, zelo nova oblika. (Klemen)

V primerjavi z drugimi intervjuvanimi očetmi je Jaka popolnoma prilagodil življenje po rojstvu otroka. Pred otrokom sta bili v ospredju kariera in dobro plačana služba, nekaj mesecev pred rojstvom otroka, zlasti pa po rojstvu, pa je popolnoma spremenil vrstni red prioritete.

Glede na to, da sem imel prej 24-urno službo, in ko je otrok prišel ... sem si urnik naredil na ta način, da imam zminimalizirano ... in da partner dela od doma ... Jaz mislim, da je podredil naše življenje. ... Jaz sem sebe, se mi zdi, dal čisto »on hold« ... on je epicenter najinega sveta. (Jaka)

Tudi Mark in njegov mož sta ob prihodu otroka v njuno družino naredila številne prilagoditve in uskladitve z njunimi dotedanjimi obveznostmi. V prvih letih po rojstvu je bila skrb za otroka večinoma v njuni domeni, občasno pa sta pri varstvu otroka pomagali njuna prijateljica in Markova mama.

Pri intervjuvanih očetih je bila v ospredju pri nekaterih večja, pri drugih manjša želja po otroku. Preden so postali očetje, so morali skozi kompleksen in dolgotrajen proces, zaradi skrbi za otroka pa so morali zavestno spremeniti in prilagoditi dosedanje življenje. Kot ključno pri skrbi za otroke intervjuvani očetje poudarjajo kakovostne odnose z otrokom in možnost ponuditi nekaj več v otrokovem razvoju.

Sklep

V članku sem se osredotočila na naracije in izkušnje gejevskih očetov pri uresničevanju starševske vloge, starševskih pravic in skrbi, nege ter vzgoje otrok. Na podlagi štirih poglobljenih intervjujev z gejevskimi očeti sem problematizirala zakonske omejitve in ovire pri uresničevanju želje po otroku. Z izjemo Srečka, ki je postal oče v prejšnji, heteroseksualni zvezi, so intervjuvani očetje poudarjali, da razen nadomestnega materinstva v tujini in sostarševanja z lezbičnim parom drugih možnosti, da bi postali starši, pravzaprav niso imeli. V Sloveniji nadomestno materinstvo ni dovoljeno, posvojitev partnerjevega oziroma partnerkinega otroka pa je možna zgolj v primeru, ko otrok nima dveh živih bioloških staršev. Sostarševanje lezbičnega in gejevskega para pa je pravno popolnoma nevidno in neobstoječe področje družinskega življenja. Na primeru izkušenj gejevskih očetov se pokaže, kako država s politikami regulira razmerja med spoli, ki po eni strani, npr. s politikami očetovskega in starševskega dopusta, spodbuja prakse vključenega očetovstva, po drugi strani pa z izključujočo opredelitvijo, kdo je legitimen oče in kateri so legitimni tipi družin, omejuje takšne prakse.

Zaradi systemske nevidnosti in neprepoznavnosti so intervjuvani očetje pri svojih odločitvah in željah po starševstvu večinoma prepuščeni lastnim preučevanjem možnosti in podrobnemu načrtovanju izbrane možnosti. To je pogosto dolgotrajen in hkrati finančno zahteven proces, zlasti v primerih nadomestnega materinstva. Procesi, skozi katere gredo homoseksualni moški na poti do starševstva, so kompleksni in skrbno načrtovani (Stacey, 2006; Sobočan, 2009). Kljub zakonskim omejitvam in systemski nevidnosti pa gejevski očetje niso poročali o negativnih izkušnjah z institucijami, kot so sodišča in centri za socialno delo. A ne gre posploševati glede na majhno število intervjujev: v dveh primerih je šlo za nadomestno materinstvo v tujini in posvojitev partnerjevega otroka, v enem primeru pa za sostarševanje s parom lezbijk, ki sta prevzeli primarno skrbstveno vlogo za otroka.

Vzorec gejevskih očetov, ki so sodelovali v intervjujih, je bil skladen z drugimi raziskavami o gejevskih očetih višjega socialno-ekonomskega razreda (Berkowitz in Marsiglio, 2007; Mallon, 2004). Zdi se, da prav boljši družbeni položaj (izobrazba, dohodek) zmanjšuje diskriminacijo in neenakost, ki so jima gejevski moški podvrženi pri starševstvu.

V nasprotju s stereotipom, da geji nimajo želje po starševstvu, študije kažejo, da si mnogi želijo postati očetje (Berkowitz in Marsiglio, 2007). Stacey (2006) opredeli koncept kontinuum želje po starševstvu: večina gejev je sredi kontinuumu, ki v nadaljevanju bodisi vodi do očetovstva bodisi do življenja brez otrok. Intervjuvani očetje se na kontinuumu starševske želje razporedijo od zelo močne želje do občutno manj intenzivne želje, pri tem pa so ob součinkovanju neposrednih dejavnikov, kot je partnerstvo, uresničili starševsko vlogo. Pri intervjuvanih očetih s primarno skrbstveno vlogo za otroka so starševstvo in skrbstvene prakse ključni identitetni dejavniki v njihovem življenju.

Stacey (2006) trdi, da gre pri gejevskih očetih s primarnimi skrbstvenimi vlogami in odgovornostmi za večjo navezavo na materinstvo kot pa na dominantne vloge očetovstva heteroseksualnih moških. Koncept gejevskega očetovstva

izpodbija tradicionalna prepričanja o spolu, seksualnosti in družinah tako na ravni razbijanja mita o jedrni družini kot na ravni starševstva, saj heteroseksualni očetje pogosto skrbijo za otroka kot sekundarni, podporni starši (*ibid.*). Kako razumeti primarno skrbstveno vlogo intervjuvanih očetov na eni strani in sostarševanje s sekundarno in podporno skrbstveno vlogo gejevskega para na drugi strani? Ali gre zgolj za utrjevanje in reproduciranje tradicionalnih spolnih vlog in družbenih pričakovanj ali širše za spremembe v kontekstu skrbnih moškosti?

Binarni okviri tradicionalnega razumevanja spolnih vlog, materinstva in očetovstva, so preozki za razumevanje skrbstvenih vlog in praks intervjuvanih očetov. Skrbstveno delo je v sodobnih družbah izrazito ospoljeno, a hkrati z vstopanjem moških v domene, ki jih družbeno povezujemo z ženskami, se dogajajo (počasne) spremembe tako pri moških, ki skrbstveno delo (za otroke, stare, prijatelje ali prijateljice, partnerje ali partnerke) opravljajo, kot tudi v družbenem dojemanju skrbi in skrbstvenega dela, ki ni povezano zgolj z »naravno« vlogo žensk kot skrbnic.

Gejevski očetje v kontekstu podrejenih moškosti po Connellu (2012) s skrbstvenimi praksami za otroke in izkušnjami očetovstva odpirajo prostor za model novega moškega (Holter, 2007), pri katerem gre za specifično konfiguracijo moškosti kot pglavitnega dejavnika sprememb. Marginalizirane pozicije gejevskih očetov v razmerju do tradicionalnih družinskih oblik in spolnih vlog, materinstva in očetovstva, pripomorejo k rekonstrukciji moškosti s pomočjo transformacije očetovstva, povezanega z intimnostjo, odnosi, skrbjo, torej značilnostmi, ki se povezujejo z ženskami in materinstvom (Stacey, 2006; Benson, Silverstein in Auerbach, 2008).

Gejevski očetje s skrbstvenimi praksami za otroke in primarno starševsko vlogo razširjajo vključeno očetovstvo in sooblikujejo model skrbnih moškosti. Skrbne moškosti, opredeljene v intimnosti, skrbi za drugega, odnosih in vzajemnosti, se kažejo v naracijah gejevskih očetov. Vendar pa so v Sloveniji ob individualnih skrbstvenih izkušnjah gejevskih očetov, ki jih lahko razumemo v okvirih vključenega očetovstva in skrbnih moškosti, ključne in nujno potrebne tudi sistemske spremembe prepoznanja starševskih pravic in starševskih vlog istospolnih parov.

Viri

- Benson, A. L., Silverstein, L. B., & Auerbach, C. F. (2008). From the margins to the center: gay fathers reconstruct the fathering role. *Journal of GLBT Family Studies*, 1(3), 1–29.
- Bergman, K., Rubio, R. J., Green, R. J., & Padrón, E. (2010). Gay men who become fathers via surrogacy: the transition to parenthood. *Journal of GLBT Family Studies*, 6(2), 111–141.
- Berkowitz, D. (2009). Theorizing lesbian and gay parenting: past, present and future scholarship. *Journal of Family, Theory & Review*, 1, 117–132.
- Berkowitz, D., & Marsiglio, W. (2007). Gay men: negotiating procreative, father, and family identities. *Journal of Marriage and Family*, 69(2), 366–381.
- Brandth, B., & Kvande, E. (1998). Masculinity and childcare: the reconstruction of fathering. *The Sociological Review*, 46, 293–313.
- Brannen, J., & Nilsen, A. (2006). From fatherhood to fathering: transmission and change among British fathers in four-generation families. *Sociology*, 40(2), 335–352.

- Bubeck, D. E. (1995). *Care, gender and justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Chodorow, N. (1978). *The reproduction of mothering: psychoanalysis and the sociology of gender*. Berkley: University of California Press.
- Coltrane, S. (1996). *Family men: fatherhood, housework and gender equity*. New York, NY: Oxford University Press.
- Connell, W., R. (2012). *Moškosti*. Ljubljana: Krtina.
- Dempsey, D. (2014). Relating across international borders: gay men forming families through overseas surrogacy. V M. C. Inhorn, W. Chavkin, & J.-A. Navarro (ur.), *Globalized fatherhood* (str. 267–290). Oxford: Berghahn Books.
- Dermott, E. (2008). *Intimate fatherhood: a sociological analysis*. London, New York: Routledge.
- Elliott, K. (2015). Caring masculinities: theorizing an emerging concept. *Men and Masculinities*, 19(3), 240–259.
- Eydal, G. B., & Rostgaard, T. (2015). *Fatherhood in the Nordic welfare states: comparing care policies and practice*. Bristol: Policy Press.
- Fahrstad, G. R., & Stefansen, K. (2015). Involved fatherhood in the Nordic context: dominant narratives, divergent approaches. *NORMA: International Journal for Masculinity Studies*, 10(1), 55–70.
- Gianino, M. (2006). Adaptation and transformation: the transition to adoptive parenthood for gay male couples. *Journal of GLBT Family Studies*, 4(2), 205–243.
- Hanlon, N. (2012). *Masculinities, care and equality: identity and nurture in men's lives*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hearn, J. (2002). Men, fathers and the state: national and global perspectives. V B. Hobson (ur.), *Making men into fathers: men, masculinities and the social politics of fatherhood* (str. 245–272). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobson, B. (ur.) (2002). *Making men into fathers: men, masculinities and the social politics of fatherhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobson, B., & Morgan, D. (2002). Introduction. V B. Hobson (ur.), *Making men into fathers: men, masculinities and the social politics of fatherhood* (str. 1–21). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hochschild, A. (1995). Understanding the future of fatherhood: the 'daddy hierarchy' and beyond. V M. van Dongen, G. Frinking, & M. Jacobs (ur.), *Changing fatherhood: an interdisciplinary perspective* (str. 219–231). Amsterdam: Thesis Publishers.
- Holter, Ø. G. (2007). Men's work and family reconciliation in Europe. *Men and Masculinities*, 9(4), 425–456.
- Hrženjak, M. (ur.) (2016). *Spremembe očetovstva: moški med delom in starševstvom*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Johansson, T., & Klinth, R. (2008). Caring father: the ideology of gender equality and masculine positions. *Men and Masculinities*, 11(1), 42–62.
- Kan, M. Y., Sullivan, O., & Gershuny, J. (2011). Gender convergence in domestic work: discerning the effects of interactional and institutional barriers from large-scale data. *Sociology*, 45(2), 234–251.
- Kaufman, G. (2013). *Superdads: how fathers balance work and family in the 21st century*. New York, London: New York University Press.
- Lamb, M. E. (ur.) (1981). *The role of the father in child development*. New York: John Wiley.
- Leira, A., & Saraceno, C. (2004). Care: actors, relationships and contexts. V B. Hobson, J. Lewis, & B. Siim (ur.), *Contested concepts in gender and social politics* (str. 55–83). London: Edward Elgar.
- Hobson, B., & Morgan, D. (2002). Introduction. V B. Hobson (ur.), *Making men into fathers: men, masculinities and the social politics of fatherhood* (str. 1–21). Cambridge: Cambridge University Press.
- Mallon, G. P. (2004). *Gay men choosing parenthood*. New York: Columbia University Press.
- Marks, L., & Palkovitz, R. (2004). American fatherhood types: the good, the bad, and the uninterested. *Fathering*, 2(2), 113–129.

- Marsiglio, W., Amato, P., Day, R. D., & Lamb, M. E. (2000). Scholarship on fatherhood in the 1990s and beyond. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1173–1191.
- McKee, A. (2017). Gay men and fatherhood: doing gender, queering gender, and the package deal. *Sociology Compass*, 1, 1–11.
- Murphy, D. A. (2013). The desire for parenthood: gay men choosing to become parents through surrogacy. *Journal of Family Issues*, 34(8), 1104–1124.
- Oakley, A. (2000). *Gospodinja*. Ljubljana: *cf.
- Oakley, A. (1980). Reflections on the study of household work. V S. Fenstermaker Berk (ur.), *Women and household labor* (str. 25–34). London, Beverly Hills: Sage.
- Okin, S. (1989). *Justice, gender and the family*. New York: Basic Books.
- Plantin, L. (2007). Different classes, different fathers. *Community, Work and Family*, 10(1), 93–110.
- Pleck, J. H. (1993). Are »family-supportive« employer policies relative to men? V J. C. Hood (ur.), *Men, work, and family* (str. 217–238). Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications.
- Rajgelj, B. (2015). Pravni položaj istospolnih partnerstev in starševstva. Sistemska analiza ureditve pravnega položaja istospolnih partnerstev in starševstva v slovenski zakonodaji. Ljubljana: Zavod za kulturo raznolikosti OPEN. Pridobljeno 27. 4. 2020 s https://legebitra.si/wp-content/uploads/2016/01/Pravni-polozaj-istospolnih-partnerstev-in-star%C5%A1evstva_feb_2015.pdf
- Rener, T., Humer, Ž., Žakelj, T., Vezovnik, A., & Švab, A. (2008). *Novo očetovstvo v Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Rudrappa, S. (2014). Conceiving fatherhood: gay men and Indian surrogate fatherhood. V M. C. Inhorn, W. Chavkin, & J.-A. Navarro (ur.), *Globalized fatherhood* (str. 291–311). Oxford: Berghahn Books.
- Ruspini, E. (2010). Italijanski homoseksualni očetje med stereotipi in željo po starševstvu. *Socialno delo*, 49(5/6), 373–412.
- Scambor, E., Bergmann, N., Wojnicka, K., Belghiti-Mahut, S., Hearn, J., Holter, Ø., G., Gärtner, M., Hrzenjak, M., Scambor, C., & White, A. (2014). Men and gender equality: European insights. *Men and Masculinities*, 17(5), 552–577.
- Scambor, E., Hrzenjak, M., Bergmann, N., & Holter, Ø. G. (2015). Men's share of care for children and professional care. *Studia Humanistyczne AGH*, 14(2), 53–71.
- Segal, L. (1997). *Slow motion: changing masculinities, changing men*. London: Virago.
- Sobočan, A. M. (2013). Same-sex families (in Slovenia): the new minority?. *Calitatea Vietii*, 1, 31–46.
- Sobočan, A. M. (2009). Istospolne družine v Sloveniji. *Socialno delo*, 48(1/3), 65–86.
- Stacey, J. (2006). Gay parenthood and the decline of paternity as we knew it. *Sexualities*, 9(1), 27–55.
- Švab, A. (2001). *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Švab, A., & Kuhar, R. (2005). *Neznosno udobje zasebnosti: vsakdanje življenje gejev in lezbijk*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Švab, A. (2007). Socialni vidiki fenomena novega očetovstva: primer očetovstva in starševstva v lezbičnih družinah. *Teorija in praksa*, 44(1/2), 142–158.
- Tronto, J. (2008). *Privatising (post?)colonialism: care workers, partial citizenship and responsibility*. Prispevek predstavljen na mednarodni konferenci Gender theories of citizenship: Europeanization and Care, 2.–3. april 2008, Univerza Roskilde, Danska.
- Urek, M. (2005). Lezbične in gejevske družine v Sloveniji: implikacije za socialno delo. *Družboslovne razprave*, XXI (49/50), 155–174.
- van Dongen, M., Frinking, G., Jacobs, M. (ur.) (1995). *Changing fatherhood: an interdisciplinary perspective*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Williams, F. (2008). *Care, migration and citizenship: the case of migration and home-based care in the Western welfare states*. Prispevek predstavljen na mednarodni konferenci Gender theories of citizenship: Europeanization and Care, 2.–3. april 2008, Univerza Roskilde, Danska.

- Williams, F. (2001). In and beyond new Labour: towards a new political ethics of care. *Critical Social Policy*, 21, 467–493.
- Witzel, A. (2000). The problem-centered interview. *Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research*, 1(1), Art. 22, DOI: <https://doi.org/10.17169/fqs-1.1.1132>
- Zavrl, N. (1999). *Očetovanje in otroštvo*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Eva Jambrek

Participacija otrok v razvezni mediaciji po Družinskem zakoniku

Od koncepta do implementacije

Prispevek prek interdisciplinarnega povezovanja teoretskih konceptov mediacije, socialnega dela in družinskega prava prikaže vlogo otroka v mediaciji ob razvezi staršev. Mediacijski postopek mora kljub svoji neformalni naravi zagotoviti primerljivo raven varstva pravice otrok do participacije, kot ga lahko otroci pričakujejo od formalnih družinskopravnih postopkov. Pomemben korak k utrditvi položaja otrok v mediaciji je bil v slovenskem prostoru dosežen leta 2017 s sprejetjem Družinskega zakonika, ki mediatorju omogoča vključitev otroka v mediacijo. Ciljev participacije otrok v mediaciji je več: zagotavlja spoštovanje otrokove procesne pravice do izjave, omogoča raziskovanje otrokovega doživljanja razveze in spodbuja zaupno osebo, da krepi moč otroka. V prispevku sta ob upoštevanju slovenske normativne ureditve participativnih pravic otrok in mediacije predstavljena celovit koncept vključevanja otrok v mediacijo in njegova implementacija.

Ključne besede: otrok, udeležba, razveza, reševanje sporov, družinska mediacija, glas otroka.

Eva Jambrek, univerzitetna diplomirana socialna delavka, je družinska mediatorica pri Ministrstvu za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti ter zagovornica otrok pri Varuhu človekovih pravic RS. Je doktorska kandidatka Evropske pravne fakultete Nove univerze. Kontakt: jambrek.eva@gmail.com.

Children's participation in divorce mediation under the Family Code – From concept to implementation

The article analyses the role of a child in divorce mediation through disciplinary integration of the theoretical concepts of mediation, social work and family law. Despite its informal nature, the mediation process shall ensure a comparable protection level of children's right to participation as children can expect from formal family law proceedings. In Slovenia, an important step towards consolidating the position of children in mediation was achieved in 2017 with the adoption of the Family Code, which enables a mediator to include a child in mediation. The participation of children in mediation pursues several goals: it ensures a child's right to express views freely, enables consultation with a child about their experiences of family separation and supports the empowerment of a child by a trusted person. The article presents a comprehensive concept of child inclusive mediation and its implementation, taking into account the Slovenian normative regulation of mediation and children's participatory rights.

Keywords: child, involvement, divorce, dispute resolution, family mediation, child's voice.

Eva Jambrek, BA in Social Work, is a family mediator at the Ministry of Labour, Family, Social Affairs and Equal Opportunities, and a children's advocate at the Human Rights Ombudsman of the Republic of Slovenia. She is a PhD candidate at the New University, European Faculty of Law. Contact: jambrek.eva@gmail.com.

Uvod

Spremembe družinskega življenja v zadnjih desetletjih se kažejo v pestrosti in raznovrstnosti družin, v katerih odrasčajo otroci 21. stoletja. Kljub značilnim spremembam, ki so vidne v povečevanju števila razvez, kohabitacij, enostarševskih in reorganiziranih družin, ostaja družina temeljna družbena institucija in najpomembnejša življenjska vrednota Slovenk in Slovencev (Švab, 2001, str. 62; Toš, 2016, str. 85). Čeprav so mnogovrstne intimne izbire staršev danes vse bolj destigmatizirane, niso zato nič preprostejše ali čustveno manj boleče (Folberg, Milne in Salem, 2004; Jensen, 2009, str. 140–155). Razveza staršev

namreč še vedno ostaja eden najbolj stresnih življenjskih dogodkov in izkušnja vse več otrok (Andrejč, 2014, str. 25).

Mediacija v družinskih zadevah je v *Družinskem zakoniku* (2017) opredeljena kot postopek, v katerem udeleženci¹ prostovoljno s pomočjo ene ali več nevtralnih tretjih oseb (mediatorjev²) skušajo doseči mirno rešitev spora, ki izvira iz medsebojnih družinskih razmerij. Glede na drugi odstavek 205. člena *Družinskega zakonika* naj bi se mediacija izvajala predvsem pred začetkom sodnega postopka z namenom oblikovati predlog za sporazumno razvezo zakonske zveze ali predlog za sklenitev sodne poravnave o varstvu in vzgoji otroka, o njegovem preživljanju, o njegovih stikih s starši ali z drugimi osebami ali o vprašanih izvajanja starševske skrbi, ki odločilno vplivajo na otrokov razvoj. *Pravilnik o izvajanju predhodnega svetovanja* (2019) v 9. členu zavezuje strokovnega delavca na centru za socialno delo, da v postopku predhodnega svetovanja stranke vedno seznani z namenom in postopkom mediacije. Ob soglasju zakoncev lahko center za socialno delo predhodno svetovanje nadaljuje³ s postopkom mediacije ali pa se zakonca udeležita mediacije pri drugih izvajalcih.

Mediacija se je pokazala za učinkovito metodo reševanja družinskih sporov. Konfliktni partnerski odnos in morebitni dolgotrajni sodni postopki namreč pomenijo tveganje za otrokov zdrav psihosocialni razvoj in za njegovo uspešno prilagoditev na spremembe, ki jih povzroča razhod družinske skupnosti. Cilj mediacije kot metode reševanja družinskih sporov je predvsem izboljšati komunikacijo med družinskimi člani in spodbuditi starše k prevzemanju odgovornosti za odločanje o vprašanih, ki so povezana z otroki (Roberts, 2008; Parkinson, 2011).

Ob zapisanem se mi porajajo vprašanja: ali slovenska normativna ureditev mediacije v družinskih sporih dovolj varuje participativne pravice otrok ob razvezi staršev? Ali naj se otrokov glas v mediaciji uresničuje prek njegovih staršev ali pa naj otroka kot kompetentnega sogovornika povabimo v mediacijo? Kakšna je vloga mediatorja pri zagotavljanju za otroke prijazne udeležbe v mediaciji?

Participacijo otrok v razvezni mediaciji kot osrednji predmet raziskovanja obravnavam v kontekstu modela ekosistemske družinske mediacije, ki temelji na interdisciplinarnem povezovanju teoretskih konceptov mediacije, družinskega prava in socialnega dela (Parkinson, 2019). Vlogo in pristop mediatorja v razvezni mediaciji utemeljujem na podlagi prepleta transformativnega modela, ki je usmerjen v podporo pri komunikaciji, in evaluativnega modela, ki je usmerjen v sklenitev mediacijskega dogovora. Ker družinska mediacija posega na področje družinskopravnih razmerij, mora biti mediator dobro seznanjen z načeli in

¹ V prispevku uporabljam tudi pravni termin stranka, kakor zakonski akti o mediaciji opredelijo formalnega udeleženca mediacije. Formalni udeleženec mediacije, v znanstveni literaturi se uveljavlja tudi sinonim mediant, je vsaka fizična oseba, ki ima poslovno sposobnost. Pomembno je dodati, da sodobna doktrina socialnega dela v procesih pomoči (pravni) termin stranka opušta in ga nadomešča z uporabnik, ekspert iz izkušenj, sogovornik, sopotnik oziroma sodelavec (Čacinovič Vogrinčič, 2010, str. 243).

² V prispevku uporabljeni izrazi v moški slovnični obliki se uporabljajo kot spolno nevtralni.

³ Zaradi varovanja načela nepristranskosti in načela zaupnosti strokovni delavec centra za socialno delo, ki je sodeloval pri mediaciji, ne sme sodelovati pri izdelavi mnenja za sodišče v postopku za varstvo koristi otroka (peti odstavek 210. člena *Družinskega zakonika*).

pravili družinskega prava, ki ureja prenehanje življenjske skupnosti partnerjev, razmerja med starši in otroki ter procesne pravice otrok v družinskopravnih postopkih (Novak, 2017). Pri analizi se zato opiram na koncepte, kot so: institut starševske skrbi, načelo participacije otrok, načelo otrokove največje koristi, koncept zagovorništva otrok. Mediator se lahko pri neposrednem vključevanju otroka v mediacijo opre tudi na nekatere teoretske koncepte socialnega dela, to so koncept delovnega odnosa, etika udeležенosti in perspektiva moči (Kodele in Mešl, 2013; Čačinovič Vogrinčič in Mešl, 2019).

V prvem delu prispevka na podlagi mednarodnih pravnih predpisov, ki so izhodišče za teoretsko analizo participacije otrok v družinski mediaciji, prikažem položaj otroka kot osrednjega subjekta v razveznih postopkih.⁴ Potem prikažem prednosti in dejavnike tveganja udeležbe otrok v mediaciji. Prikaz temelji na sekundarni analizi najvidnejše tuje teoretsko-empirične znanstvene literature. V nadaljevanju z analitično metodo kritično ovrednotim teoretske in praktične ovire za zagotavljanje participativnih pravic otrok v mediaciji in podam konceptualne predloge za izboljšanje položaja otrok. V drugem delu s primerjalno in sintetično metodo ob upoštevanju različnih modelov participacije otrok razvijem koncept implementacije vključevanja otrok v mediacijo, ki je prilagojen slovenskemu normativnemu okviru in njegovim posebnostim.⁵ To je prispevek k teoretski utemeljitvi participacije otrok v mediaciji, s poudarkom na novem, večperspektivnem pogledu.

Teoretska izhodišča za zagotavljanje participativnih pravic otrok v razvezni mediaciji

Otroci so bili, tradicionalno gledano, nevidni in pasivni člani družine ter v številnih pogledih povsem izključeni iz družinskega diskurzivnega prostora (Saposnek, 2004, str. 156; Parkinson in Cashmore, 2012). O koristi otrok po razvezi staršev se je odločalo v odraslocentrični sferi, se pravi, da se je mnenje otrok uveljavljalo samo prek odraslih. Neupoštevanje otroka se je utemeljevalo zlasti z otrokovo nezrelostjo, nekompetentnostjo, pomanjkanjem izkušenj in razumevanjem otroka kot nemočnega, ranljivega in potrebnega zaščite, ki zato ne more uveljavljati svojih pravic (Rutar, 2013, str. 57; Tisdall, 2016).

Za sodobno otroško pravo pa je značilen »prenos težišča od varstva otroka na varstvo njegovih pravic« (Šelih, 2015, str. 12). Pri tem se je s sprejetjem mednarodnih dokumentov s področja otrokovih pravic in razvojem novejših konceptov o otroštvu izoblikovala nova podoba otroka, podoba otroka kot subjekta participativnih pravic (Lundy, 2007; Percy Smith in Thomas, 2010; Kodelja, 2015). Otrok vse bolj postaja prepoznan kot avtonomno in kom-

⁴ Pri tem se sklicujem na *Konvencijo ZN o otrokovih pravicah* (1990) in *Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije o uresničevanju otrokovih pravic* (1999).

⁵ Pri tem se sklicujem na *Zakon o mediaciji in civilnih in gospodarskih zadevah* (2008), *Družinski zakonik* (2017), *Zakon o varuhu človekovih pravic* (2017), *Splošni akt o načinu izvajanja zagovorništva otrok, organizaciji zagovorništva, vključitvi otroka v zagovorništvo ter nalogah, sestavi in načinu dela strokovnega sveta* (2018), *Zakon o nepravdnem postopku* (2019) in *Pravilnik o izvajanju mediacije po Družinskem zakoniku* (2019).

petentno bitje z integriteto ter predvsem kot aktiven soustvarjalec svojega življenja, zmožen izražanja samega sebe (Allison, 2009; Rutar, 2013, str. 64).

Po 12. členu *Konvencije ZN o otrokovih pravicah* (1990) so države pogodbenice dolžne otroku, ki je sposoben oblikovati svoje mnenje, zagotoviti pravico do svobodnega izražanja v vseh zadevah, o tehtnosti izraženih mnenj pa se presoja v skladu z otrokovo starostjo in zrelostjo. Za ta namen ima otrok še posebej možnost zaslišanja v kateremkoli sodnem ali upravnem postopku v zvezi z njim, bodisi neposredno bodisi prek zastopnika ali ustreznega organa, na način, ki je v skladu s procesnimi pravili notranje zakonodaje. Odbor za otrokove pravice Združenih narodov (2009) je izrecno poudaril, da se pravica do participacije, ki jo zagotavlja 12. člen *Konvencije ZN o otrokovih pravicah* nanaša tudi na mediacijski postopek ob razvezi. Tudi *Evropska konvencija o uresničevanju otrokovih pravic* (1999), katere cilj je spodbujati otrokove procesne pravice zlasti v postopkih družinskega prava in mediacije, v 3. členu določa, da so države pogodbenice otrokom dolžne zagotoviti pravico do izražanja lastnega mnenja v postopku in pravico do obveščanja.

Vsebina obeh mednarodnih konvencij s področja otrokovih pravic se kaže v leta 2017 sprejetem *Družinskem zakoniku*, ki na normativni ravni izboljšuje položaj otrok tudi v mediacijskem postopku. Prvi odstavek 210. člena namreč določa, da mediator lahko v mediacijo vključi otroka, ki je sposoben razumeti pomen in posledice mediacije, če oceni, da je to otroku v korist. S tem daje mediatorju oprijemljivejšo podlago za odločitev o neposredni vključitvi otroka v mediacijo ob razvezi.

Prednosti in tveganja neposrednega vključevanja otrok v mediacijo

V eni najvidnejših tujih empiričnih študij, v kateri so bili otroci neposredno vključeni v postopke ob razvezi staršev, so ti povedali, da je njihova vključitev pomembna, ker se sprejemajo odločitve o njihovem življenju in ker bodo prav oni s temi odločitvami živeli (Parkinson in Cashmore, 2012, str. 64–67). Otroci navajajo ključni prednosti vključitve otrok v proces razveze staršev: prva prednost je, da so pripoznani, upoštevani in slišani, druga pa, da s svojo participacijo pripomorejo k boljšim končnim sporazumom. Participacija otrokom pomeni priložnost, da se pogovorijo o različnih možnostih izbire, kot na primer, kako preživeti čas s starši, medtem ko si ne želijo, da bi morali izbrati med obema od njih (Birnbaum, 2009, str. 2; Parkinson in Cashmore, 2012, str. 67–68). Otroci v neki drugi empirični študiji navajajo tudi, da je ena od prednosti, ki jo ponuja participacija v mediaciji, učenje, kako sprejeti dobre odločitve, hkrati pa svojo udeležbo vidijo kot pomoč staršem, da bolje razumejo svoje otroke (Graham in Fitzgerald, 2010, str. 55). Goldson (2006, str. 11–12) pa je v študiji ugotovila, da so otroci zaznali, da je vključitev v mediacijo pripomogla k izboljšanju komunikacije med njimi in starši, zato so lahko preveli aktivnejšo vlogo pri prestrukturiranju družinskega življenja in odnosov po razvezi staršev.

Starši otrok, vključenih v mediacijo, so poročali, da ima udeležba otrok pomemben vpliv tudi na starše, ker se je povečalo njihovo zavedanje o vplivu konflikta na otroke (Goldson, 2006, str. 14–16). Starši vidijo mediacijo kot

priložnost, da se otroci lahko prosto izrazijo in pogovorijo o svojem doživljanju z nevtralnim sogovornikom, ki jih razume ter jim pomaga zmanjšati strah in tesnobo (Graham in Fitzgerald, 2010, str. 55–56).

Vključevanje otrok v mediacijo pa prinaša tudi določena tveganja. Strokovnjaki menijo, da starši veliko težje sprejemajo skupne odločitve o otrocih, kadar so v medsebojnem konfliktu, vendar to ne sme biti razlog, da odgovornost za odločanje prepustijo otrokom, ker jim s tem naložijo preveliko breme. Participacija otrok v mediaciji lahko poveča konflikt lojalnosti oziroma otrokovo razdvojenost glede zvestobe do staršev, zato od otrok ne smemo zahtevati, da se morajo odločiti za enega od staršev. Nekateri otroci si želijo ugoditi staršem, zato obstaja tveganje, da je njihov avtentični in resnični glas zastrt z besedami in dejanji staršev (Warshak, 2003, str. 375).

Mediator mora znati prepoznati subtilno mejo med spoštovanjem pravice otroka do participacije in zlorabo otrokovega mnenja za osebne interese in legitimacijo lastnih stališč staršev (Guggenheim, 2005; Ewing, Hunter, Barlow in Smithson, 2015, str. 38). Pretirano pripisovanje pomembnosti izjave otroka in retorika o otrokovih pravicah sta v nekaterih primerih lahko pokazatelj, da se za altruistično podobo staršev skriva njihova nezmožnost sprejemati odločitve ali celo psihološka manipulacija z otrokom. Že omenjena empirična študija je pokazala, da pri vključevanju otrok v mediacijo obstaja tveganje, da starši ne bi znali konstruktivno sprejeti informacij, ki bi jih od strokovnjaka (mediatorja, zagovornika otrok) prejeli o počutju in željah njihovih otrok, to pa bi lahko negativno vplivalo na nadaljnji odnos z otrokom. Nekatera tveganja pri vključevanju otrok v mediacijo so povezana z neustrezno izvedbo mediacijskega procesa: pomanjkljiva informiranost staršev in otrok o namenu vključitve otrok v mediacijo, odsotnost povratne informacije otrokom o tem, kako je njihova soudeležba pripomogla h končnim odločitvam, ter nezadovoljiva mediatorjeva podpora staršem in otrokom v procesu (Graham in Fitzgerald, 2010, str. 55–56).

Konceptualno-teoretski premisleki o izboljšanju položaja otrok v družinski mediaciji

Z normativno ureditvijo družinske mediacije v *Družinskem zakoniku* kot dodatne oblike pomoči družinam si država prizadeva spodbuditi uporabo mediacije in torej povečanje sporazumnih razvez. Ključna prednost mediacije je postopkovna avtonomija strank, ki temelji na načelu avtonomije strank. Ker je stopnja avtonomije staršev v mediacijskem postopku precej večja kot v sodnem postopku, se lahko prosto sporazumejo o pravilih in poteku postopka⁶ ter z lastno aktivnostjo pripomorejo k sporazumnim rešitvam, ki so bolj prilagojene njihovim interesom. V svojih dogovorih lahko uporabijo precej širši spekter

⁶ Kljub temu obstaja nekaj splošnih temeljnih načel družinske mediacije, na katera udeleženci ne morejo vplivati: načela prostovoljnosti, zaupnosti, nepristranskosti mediatorja in največje koristi otrok (Ristin in Hajtnik, 2011, str. 79). Nekatera temeljna pravila mediacijskega postopka opredeljuje *Zakon o mediaciji v civilnih in gospodarskih zadevah* (2008) in veljajo tudi za mediacijo, ki se izvaja po *Družinskem zakoniku*.

ureditev odnosov med družinskimi člani, zato obstaja tudi večja verjetnost, da bo rešitev spora trajna (Folberg, Milne in Salem, 2004; Ristin in Hajtnik, 2011).

Trenutni trend na področju vključevanja otrok v mediacijo kaže, da je načelo participacije otrok v mediaciji podrejeno načelu avtonomije strank. Ta se osredišča zlasti na krepitev moči⁷ in samoodločbo staršev v postopku (James, Haugen, Rantalaiho in Marples, 2010; Jambrek, 2014). V slovenski mediacijski praksi namreč prevladuje na otroka osredotočena mediacija (angl. *child focused mediation*), pri kateri sta v ospredju predvsem ureditev odnosa med staršema in izdelava načrta vzgoje, varstva ter stikov otrok s starši (Ewing, Hunter in Smithson, 2015). Mnenje otroka pri takem pristopu zastopajo samo starši. Čeprav se pristop osredotoča na otrokove največje koristi, obstaja možnost, da bodo starši na otroke zaradi lastne čustvene prizadetosti projicirali svoje želje in interese ter tako napačno predpostavljali želje, počutje in doživljanje otrok (Saposnek, 2004, str. 156; McIntosh in Long, 2006, str. 123–125).

Premik od sodnega reševanja družinskih sporov k alternativnemu lahko zato ob odsotnosti konceptualnih razmislekov o soudeležbi otrok v mediaciji pomeni odmik od upoštevanja otrokovega glasu v razveznem postopku. Po mojem mnenju je namreč ključno, da se raven varstva otrokovih (participativnih) pravic v mediaciji približa tisti, ki jo otroci lahko pričakujejo od formalnih postopkov⁸ (Odbor ministrov Sveta Evrope, 2010, tč. 26, str. 24). Ewing, Hunter, Barlow in Smithson (2015, str. 14) zato predlagajo, da se načelo avtonomije strank v družinski mediaciji razširi na načelo avtonomije družine. Predlagana razširitev načela po mojem mnenju temelji na avtonomiji in možnosti samoodločanja družine kot socialnega sistema odnosov, v katerem družina kot celota vpliva na vsakega družinskega člana in v katerem njeni družinski člani medsebojno vplivajo drug na drugega.

Načelo avtonomije družine temelji na dialogu in sodelovanju med starši in otroki, to pa ne pomeni, da otrokom damo moč odločanja ali jih celo obremenimo z odgovornostjo za sprejete končne odločitve – to je odgovornost staršev kot nosilcev odločanja.⁹ Pomeni predvsem možnost za razvoj sposobnosti za pogajanje, ki ustvari prostor za enkratnost, soočenje in dogovor (L'Abate, 1994). Doktrina socialnega dela je v tem pogledu razvila pomemben koncept etike udeleženosti: socialni delavec (in mediator) omogoči izkušnjo etike participacije in skrbno ravna s prispevkom vsakega člana družine pri odkrivanju novih pomenov in oblikovanju dogovorov (Hoffmann, 1994). Tudi uporaba ekosistemskega modela družinske mediacije spodbuja mediatorja, da se pri vodenju osredotoča na družino kot celoto ter upošteva prispevek, poglede in interese celotne družine, ne le razhajajočih se staršev (Parkinson, 2011, str. 45).

⁷ Čeprav velja ustaljena praksa, da se starši mediacije udeležijo s svojim odvetnikom, ki jim med postopkom tudi svetuje, je določitev zagovornika otroku v procesu mediacije za zdaj redka praksa.

⁸ Primerjaj 45. in 96. člen Zakona o nepravdnem postopku (2019).

⁹ Otroke naj mediator vključi samo glede zadev, ki se nanj nanašajo (otrokova vzgoja, varstvo in stiki s starši ali drugimi osebami), ne pa tudi glede preživninskih oziroma premoženjskih zadev.

Prikaz implementacije koncepta neposredne vključitve otrok v razvezno mediacijo in nekaterih etičnih dilem ob tem

Odločitev za vključitev otroka v mediacijo in potek vključitve otroka sta glede na slovensko normativno ureditev prepuščena prosti strokovni presoji posameznega mediatorja, zato se v praksi dogajajo razlike pri implementaciji otrokove pravice do participacije. K upoštevanju in zagotavljanju otrokovih participativnih pravic v mediacijskem postopku po mojem mnenju odločilno pripomoreta zlasti mediatorjev pristop in osebna zavezanost vrednotam, povezanih s pojmovanjem otroka kot subjekta oziroma nosilca lastnih pravic v postopku. Vendar pa se družinski mediatorji zaradi svojih lastnih etičnih dilem, pomanjkanja znanja s področja otrokovih pravic in strokovnih usmeritev na konkretni ravni lahko odzovejo z zadržki do sodelovanja otrok v mediaciji.

Glede na pomanjkanje nacionalnih usmeritev v slovenskem mediacijskem prostoru, se pojavlja jasna potreba po pripravi neobvezujočih smernic in etičnih standardov za izvajalce družinske mediacije, s pomočjo katerih bi se vzpostavil pregleden in strukturiran okvir oziroma koncept neposredne vključitve otrok v mediacijo (angl. *child inclusive mediation*).¹⁰ V nadaljevanju zato prikažem celovit koncept vključevanja otrok v mediacijo, razvit na podlagi obstoječih slovenskih standardov otrokovih (participativnih) pravic in različnih modelov participacije otrok.¹¹ Predlagani koncept je prilagojen slovenskemu prostoru in normativni ureditvi mediacije.

Ugotavljam, da skrbno načrtovanje vključevanja otrok v mediacijski proces poteka v skupnem sodelovanju mediatorja, staršev in otrok ter je sestavljeno iz petih faz: (1) ocena primernosti vključitve otroka v mediacijo in priprava staršev na vključitev otroka v mediacijo; (2) seznanitev otroka z razvezo in njegovo pravico do participacije v mediaciji ter priprava otroka na vključitev v mediacijo; (3) vključitev otroka v mediacijo; (4) povratna informacija staršem in presoja otrokovega mnenja z vidika otrokovih koristi; (5) povratna informacija otroku o upoštevanju njegovega mnenja in doseženem končnem sporazumu.

Ocena primernosti vključitve otroka v mediacijo in priprava staršev na vključitev otroka v mediacijo

Mediator mora, upošteva korist posameznega otroka, presoditi, ali in kako bo otrok v mediacijo vključen. Ključno je, da mediator staršem predstavi namen in koristi participacije otrok ter se ukvarja z njihovimi morebitnimi zadržki do vključitve otrok. Študije namreč kažejo, da je soglasje oziroma privolitev staršev v sodelovanje otroka ena največjih ovir pri zagotavljanju otrokovega glasu v postopku (Lansdown, 2011, str. 84; Voice of the child, 2015, str. 31).

¹⁰ Takih smernic oziroma kodeksa ravnanja ni mogoče zaslediti v okviru slovenskih društev oziroma združenj mediatorjev (npr. Medios, Društvo mediatorjev Slovenije, Mediacijski center Skupnosti centrov za socialno delo).

¹¹ Z leti so se razvili številni modeli participacije otrok: Hart's Ladder of Participation (1992), Shier's Pathways to Participation (2001), Lundy's Model (2007). Za aplikacijo 12. člena *Konvencije ZN o otrokovih pravicah* (1990) in implementacije participativnih pravic otrok je ključna avtorica Lansdown (2001, 2005, 2011).

Starši lahko pogovor otroka s strokovnjakom doživljajo kot poseg v avtonomijo družine in spodkopavanje njihove vloge nosilcev odločanja. Po drugi strani so nekateri starši do otrok zaščitniški in jih ne želijo vznemirjati ali pa se morda bojijo, kaj bo otrok strokovnjaku povedal. Včasih jih skrbi, da bi vključitev otrok v medicijo prispevala k napačni predstavi otrok, kaj je v prihodnosti možno doseči (Lansdown, 2011, str. 84; Voice of the child, 2015, str. 31).

Družinski zakonik opredeljuje, da lahko mediator v medicijo vključi otroka, ki je sposoben razumeti pomen in posledice medicije, in če oceni, da je to otroku v korist.¹² Slovenska zakonodaja ne pozna fiksno določene starostne omejitve za vključitev otrok v medicijo, zato se otroku zgolj na podlagi njegove starosti ne bi smelo onemogočiti, da se izjasni.

Mediator mora pri oceni koristi po predhodnem posvetovanju s starši pretehtati različne vidike, ki lahko odločilno vplivajo na samo odločitev o vključitvi otrok v medicijo in pozneje na nadaljnji potek vključitve otroka: otrokovo sposobnost razumeti pomen in posledice medicije (otrok se zave da narave mediacijskega procesa, svoje vloge in vloge staršev ter mediatorja v postopku); otrokovo razvojno fazo in njegovo čustveno stanje; morebitni pojav razvojnih motenj ali čustveno vedenjskih motenj pri otroku; zmožnost staršev, da otroke poslušajo, ter zmožnost, da prepoznajo in zadovoljijo potrebe otrok;¹³ raven konflikta v družini, način in vzorce dogovarjanja v družini; fazo razveze in fazo mediacijskega procesa, v katerem sta partnerja; prednosti in morebitna tveganja vključevanja otrok v medicijo; trenutno sodelovanje otroka z drugimi sorodnimi strokovnjaki; verjetnost vključitve otroka v druge strokovno-svetovalne službe (npr. zagovorništvo otrok) (College of Mediators, 2019).

Tuje študije kažejo, da je vključitev otrok v medicijo primerna, zlasti kadar: otrok želi biti vključen in je sposoben izraziti svoje poglede in želje; nastane kolizija interesov med otrokom in obema staršema; otrok vztraja pri določeni želji (npr. komu želi biti zaupan v vzgojo in varstvo), eden od staršev pa temu nasprotuje; starši se želijo seznaniti z doživljanjem otroka in vplivom, ki ga ima razveza nanj; starši različno doživljajo otrokove potrebe in hotenja ter jih želijo pri otroku neposredno preveriti; otrok vsakemu od staršev govori drugače; otrok potrebuje razbremenitev in krepitev moči (Saposnek, 2004; McIntosh, 2007; Roberts, 2008; Birnbaum, 2009).

Vključitev otroka v medicijo glede na izsledke tujih študij ni primerna, kadar: otrok ne želi biti vključen v medicijo; so starši odkrito sovražni drug do drugega in do otroka ter zanj ne želijo sprejeti odgovornosti; se starši ne strinjajo z vključitvijo otrok v medicijo oziroma s pravili mediacijskega procesa, ki vključuje otroke¹⁴ (npr. zaupnost otrokove izjave); imajo starši duševne motnje in jih ne

¹² Za vključitev otroka v medicijo je potrebno kumulativno izpolnjevanje obeh predpostavk: sposobnosti otroka razumeti pomen in posledice medicije ter da je vključitev v otrokovo korist (Kraljič, 2019, str. 701).

¹³ Graham in Yassenik (2016) sta razvila štiristopenjski model vključevanja otrok v medicijo; prispevek otroka na posamezni stopnji in način vključitve otroka temeljita tudi na oceni zmožnosti staršev prepoznati potrebe otrok ter na ocenjeni stopnji starševskega konflikta.

¹⁴ Starša se v dogovoru z mediatorjem zavežeta, da s svojimi sugestijami ne bosta vplivala na otroka in ga zasliševala o samem poteku pogovora z mediatorjem oziroma zagovornikom.

zdravijo; otrok ne razume pomena in posledic mediacije oziroma je premajhen, da bi znal izraziti svoje želje in potrebe; bi starši ali mediator z vključitvijo otroka želeli razrešiti zastoj v mediacijskem postopku; bi vključitev pomenila stres ali pritisk na otroka (British Columbia, 2003; Saposnek, 2004; McIntosh, 2007; Birnbaum, 2009).

Mediator lahko doživlja etično dilemo, kadar starši ne želijo vključiti otroka, sam pa presodi, da bi bila udeležba otroka smiselna. Nekateri strokovnjaki menijo, da mora mediator otroku, ki izrazi željo po vključitvi, omogočiti možnost vključitve v mediacijo, tudi če starša ne soglašata z njegovo vključitvijo (Voice of the child, 2015, str. 41). Saposnek (2004, str. 162) takemu ravnanju mediatorja nasprotuje z utemeljitvijo, da vključitev otroka lahko povzroči stopnjevanje konflikta med staršema ali morebitno manipulacijo z otrokovim mnenjem.

Seznanitev otroka z razvezo in njegovo pravico do participacije v mediaciji ter priprava otroka na vključitev v mediacijo

Glede na oceno primernosti vključitve otroka v mediacijo je treba otroka seznaniti s samim postopkom mediacije in njegovo pravico do udeležbe v mediaciji. Prav upoštevanje procesne pravice otroka do obveščenosti je nujni pogoj za uveljavljanje pravice otroka do izražanja lastnega mnenja (Odbor za otrokove pravice Združenih narodov, 2009, tč. 25, str. 10; 2. in 3. člen *Evropske konvencije o uresničevanju otrokovih pravic*). Naloga mediatorja je, da spodbudi in opomni starše, da je za otroke koristno, da so o družinskem dogajanju obveščeni in da se z njimi posvetujejo (Priporočilo št. R, 1998, tč. 45). Starši lahko otroka obvestijo sami ali pa s pomočjo mediatorja, ki otroku napiše povabilo s pojasnitvijo namena in poteka mediacije ter ga seznani z njegovo pravico do izjave v postopku mediacije. Otroci morajo vedeti, da lahko sodelovanje tudi zavrnejo, njihovo odločitev pa je treba upoštevati (Parkinson, 2011, str. 153).

Vključitev otroka v mediacijo

Čeprav konsenza o najustreznejšem pristopu k vključevanju otrok v mediacijo med akademiki in strokovnjaki ni, je glede na tuje empirične študije jasno, da mediatorji najpogosteje uporabljajo dva pristopa. V obeh vključitev otrok urešničuje več ciljev: zagotavlja upoštevanje otrokove procesne pravice do izjave, omogoča raziskovanje otrokovega doživljanja razveze in trenutne družinske situacije, zaupna oseba povečuje moč otroka, vključitev otroka pa tudi varuje njegove največje koristi v postopku.

Pri prvem pristopu vodi pogovor z otrokom mediator, ki je pred tem vodil proces mediacije z njegovimi starši. Mediator navadno v enkratnem pogovoru z otrokom prenese mnenje otroka staršem in pozneje skrbi za varovanje njegovega glasu v mediacijskem procesu in končnih dogovorih (Saposnek, 2004; Voice of the child, 2015, str. 11). Novozelandska raziskava je pokazala, da navzočnost istega mediatorja celotnemu mediacijskemu procesu zagotavlja kontinuiteto.

Otroci so povedali, da so se na srečanju z mediatorjem počutili varno, saj je prej že spoznal njihove starše in je tako lahko bolje razumel njihovo družino (Goldson, 2006, str. 13). Kraljić (2019, str. 686) opozori, da lahko vključitev otroka v medicijo povzroči kolizijo dveh temeljnih mediacijskih načel, in sicer načela nepristranskosti mediatorja in načela varstva otrokovih največjih koristi. Zadnje se mora hierarhično dvigniti nad načelo nepristranskosti mediatorja, ki mora biti v razmerju do otroka pristranski, saj mora ves čas medicije varovati največje otrokove koristi.

Mediatorji se odločajo za vključitev otrok v različnih fazah medicije; proti koncu raziskovalne faze medicije, da lahko mediator že zgodaj vključi informacijo, poglede, občutke, skrbi otrok v sam postopek dogovarjanj, ali občasno v samem procesu oziroma kadarkoli starša preideta na temo, ki bi se lahko hitro razjasnila po zaslugi otrokovega prispevka (Saposnek, 2004, str. 161; Graham in Fitzgerald, 2010, str. 59). Slovenska pravna teorija poudarja smiselnost vključitve otroka, ko starša že dosežeta okviren dogovor o varstvu in vzgoji ter stikih, saj mediator tako lažje ohrani položaj nepristranskosti. Otroka seznaniti z že oblikovanimi stališči staršev, nato pa pridobi njegovo mnenje. Starša svoja stališča uskladita z otrokovimi in na koncu sprejmeta sporazum, ki je v otrokovo največjo korist in je sprejemljiv za oba starša (Ristin in Hajtnik, 2011, str. 237; Klemenčič, 2019, str. 710; Kraljić, 2019, str. 702).

S stališča varovanja mediatorjeve nepristranskosti¹⁵ in večje strokovne usposobljenosti za delo z otroki je po mojem mnenju primernejši pristop, pri katerem pogovor z otrokom izvede strokovnjak za otroke in mladostnike. Empirično najbolj podprta tuja raziskava o vključevanju otrok v medicijo navaja, da imajo t. i. otroški svetovalci dvojno vlogo varuha otrokovih koristi: vlogo zagovornika otrokovega glasu in sogovornika staršev pri prepoznavanju potreb njihovih otrok v času razveze. Nameni enkratnega pogovora z otrokom so: njegova razbremenitev, ocena psiholoških in socialnih značilnosti psihosocialnega funkcioniranja ter ocena potreb in hotenj otroka. Na željo staršev ostane otroški svetovalac navzoč tudi na nadaljnjih mediacijskih srečanjih s starši in v tem primeru skupaj z mediatorjem vodita mediacijski proces (McIntosh in Long 2006, str. 17–18; McIntosh, 2007).

Slovenska zakonodaja z institutom zagovorništva otrok (182. člen *Družinskega zakonika*) omogoča, da otrok v mediacijskem postopku izrazi svoje mnenje s pomočjo zagovornika, ki deluje v okviru Varuha človekovih pravic RS.¹⁶ Zagovornik otroka je spoštljiv, odgovoren zaveznik in zaupnik (ne pa tudi zastopnik) otroka, ki pomaga otroku, da izrazi svoje mnenje v vseh postopkih in zadevah, v katerih je udeležen, ter mnenje otroka posreduje pristojnim organom in institucijam, ki odločajo o njegovih pravicah in koristih (drugi odstavek 25.a člena *Zakona o Varuhu človekovih pravic*, 2017). Zagovornik se

¹⁵ Mediator svojo nepristranskost težje ohranja v situaciji, ko oceni, da so pogledi otroka posledica pritiska ali vpliva katerega od staršev ali kadar sta starša v konfliktu glede posredovanega mnenja otroka. Lahko se zgodi, da mediator svojo nepristransko vlogo nadomesti z vlogo zagovornika otrok oziroma se identificira s stališči otroka in prek tega posredno s stališči enega od staršev (Roberts, 2008, str. 194; Parkinson, 2011, str. 151).

¹⁶ Izvajanja zagovorništva tu ne obravnavam, saj presega temo in obseg prispevka.

v odnosu do staršev in mediatorja ne opredeljuje oziroma ne ocenjuje otrokovega mnenja in ne rešuje morebitnih sporov med staršema.¹⁷

Prednost zagovorništva v primerjavi z enkratnim pogovorom z mediatorjem je v večjem poudarku na psihosocialni podpori otroka in v kontinuiteti procesa, ki v povprečju obsega od sedem do osem srečanj z otrokom.¹⁸ Pri enkratnem pogovoru z otrokom namreč obstaja tveganje, da otrok, ki se prvič sreča s strokovnjakom, do njega nima vzpostavljenega odnosa, to pa mu preprečuje, da bi lahko izrazil resnična čustva in skrbi (Čižman, 2019).

Določitev zagovornika otroku je smiselna na začetku postopka mediacije z namenom sočasnega poteka mediacijskega in zagovorniškega procesa. Pobudo za imenovanje zagovornika lahko poda vsak. Če varuh oceni, da je pobuda utemeljena, pridobi soglasje obeh staršev ali zakonitih zastopnikov in določi zagovornika s seznama zagovornikov. Soglasje staršev ali zakonitih zastopnikov ni potrebno, če z imenovanjem zagovornika soglaša otrok, ki je že dopolnil 15 let (tretji odstavek 25.a člena *Zakona o Varuhu človekovih pravic*, 2017).

Načela in smernice pogovora mediatorja z otrokom

V nadaljevanju opisana načela in smernice pogovora z otrokom so podlaga za zagotavljanje za otroka prijaznega in varnega mediacijskega postopka.¹⁹ Poglavitna naloga mediatorja v delovnem odnosu z otrokom je »ustvariti odprt dialoški prostor za otroka, otroku omogočiti čas, potrpežljivost, da otrok pove, razloži« (Čačinovič Vogrinčič in Mešl, 2019, str. 105). Participacija otrok, ki temelji na spoštljivem dialogu med otrokom in mediatorjem, mora biti prilagojena otrokovim razvojnim zmožnostim in razumevanju (angl. *evolving capacities*) (Lansdown, 2005).

Pogovor z otrokom vselej poteka na ločenem srečanju z mediatorjem v sobi za pogovor, ki je za otroka prijazna in prijetna. Na začetku pogovora mediator otroka seznani z načeloma prostovoljnosti in zaupnosti. Še enkrat mora preveriti otrokovo željo po sodelovanju in ga seznani, da lahko iz procesa kadarkoli izstopi. Poudariti mora, če otrok ne bi želel, da bi bila katera od zaupanih informacij prenesena staršem, lahko na to ob koncu srečanja opozori, mediator pa je dolžan dogovor o zaupnosti upoštevati. Otrok je že vnaprej seznanjen, da zaupnost informacij ne bo mogoča, če bi mediator dobil

¹⁷ Glede na Koncept zagovorništva otrok (Varuh človekovih pravic, 2018) je zagovornik osredotočen na stike z otrokom, se pravi, da mediator, ki vodi mediacijo, ne more biti hkrati tudi imenovan za zagovornika otroku.

¹⁸ *Pravilnik o izvajanju mediacije po Družinskem zakoniku* (2019, 32. člen) določa, da se mediacija konča po izvedbi največ petih srečanj v skupnem trajanju do deset ur oziroma po poteku treh mesecev od prvega srečanja. Načelo ekonomičnosti postopka mediacije, ki se kaže v časovni omejitvi postopka, zato pomeni tudi omejitev števila srečanj mediatorja z otrokom. Če pa je otrok vključen v zagovorništvo, časovno omejen obseg trajanja mediacije ne bi smel biti razlog za pritisk k čimprejšnjemu koncu zagovorniškega procesa.

¹⁹ Mediatorji, ki delujejo na področju socialnega varstva, se lahko pri vključevanju otroka v mediacijo oprejo na socialnodelovni koncept delovnega odnosa, saj je dober okvir za varovanje otrokovega glasu v procesu mediacije. Več o konceptu delovnega odnosa in smernicah za delo z otrokom v: Kodele in Mešl (2013).

občutek, da je ogrožena njegova varnost.²⁰ Naloga mediatorja je, da otroka razbremeni vsakršnega pritiska glede odgovornosti za končne dogovore in otroku pojasni, da njegovo mnenje ne bo nujno vplivalo na končno odločitev staršev. Koristno je, da mediator otroka razbremeni s pojasnilom, da lahko svojo izjavo oziroma želje v prihodnosti tudi spremeni, saj se navadno življenjske okoliščine, vrednote in hotenja med odraščanjem spreminjajo.

Priporočljivo je, da je mediator v pogovoru z otrokom odprt in se zaveda svojega vpliva, ki ga vnaša v pogovor, svojih osebnih vrednot, življenjskih izkušenj, izobrazbe in vpliva staršev otroka. Pomembno je, da otroku zagotovi čustveno podporo in ga razbremeni občutka krivde in odgovornosti. Pri tem lahko uporabi tehniki aktivnega poslušanja in povzemanja ter uporablja otrokov osebni jezik, a se izogiba terminologije in žargona. Mediator od otroka ne zahteva, da govori o stvareh, o katerih ne želi govoriti, predvsem pa je pomembno, da otroka nikoli ne pušča z občutkom neuspeha, ker ne želi ali ne zmore odgovoriti na vprašanje. Poglavitno je, da se mediator izogiba sugestivnim in direktnim vprašanjem, ki bi otroka napeljevala na odgovore, s katerimi bi moral izražati preference do staršev in izrecno izbirati, kaj si želi (Brown, 1995; Williams in Helland, 2007).

S pomočjo različnih tehnik in metod se mediator z otrokom pogovori o njegovi trenutni navezanosti na starše in njegovem doživljanju vsakega od staršev; o odnosu otroka s starši pred razvezo; vplivu razveze na otrokovo trenutno doživljanje staršev; otrokovih željah glede ureditve stikov ter vzgoje in varstva ter o njegovih specifičnih potrebah (McIntosh, 2007). Srečanje se navadno konča z izjavo otroka, s katero izpove svoje poglede in stališča glede razveze staršev, svoje spoprijemanje s trenutno družinsko situacijo ter potrebe in želje za prihodnost.

Pomembno pa je, da se starši zavedajo omejitev, ki jih prinaša vključevanje otrok v mediacijo, in sprejmejo, da morda ne bodo prejeli povratnih informacij od otroka, če se bo ta tako odločil. Mediator se v sklepni fazi z otrokom pogovori o možnosti nadaljnjega srečanja z namenom povratne informacije o sprejetih končnih odločitvah, ki so jih sprejeli starši.

Povratna informacija staršem in presoja otrokovega mnenja z vidika njegovih koristi

V tej fazi otrok staršem s pomočjo mediatorja oziroma zagovornika²¹ predstavi svoje trenutno doživljanje družinske situacije oziroma svoje želje in hotenja.

²⁰ Mediator, ki izve, da je otrok ogrožen, je dolžan o tem obvestiti center za socialno delo (četrti odstavek 210. člena *Družinskega zakonika*).

²¹ Varuh človekovih pravic RS (2019) je sprejel stališče: če ima otrok zagovornika in sta starša vključena v mediacijo, se izjava otroka s soglasjem staršev in otroka pošlje tudi mediatorju. »V dogovoru s starši, mediatorjem in otrokom lahko zagovornik otroka sam ali v spremstvu otroka predstavi mnenje otroka na enem od mediacijskih srečanj. Po mnenju Varuha človekovih pravic RS prisotnost zagovornika lahko pozitivno vpliva tudi na starša. Po nekaterih izkušnjah s sodišč lahko prisotnost zagovornika pripomore k večji pripravljenosti staršev na sklenitev dogovora, ki je v korist otroka.« (Jasna Vunduk, Varuh človekovih pravic RS, osebna komunikacija, 14. september 2020).

Naloga mediatorja je, da vzpostavi odprt in varen prostor za pogovor, ki bo omogočil raziskovanje možnega prispevka otrokovega glasu h končnim dogovorom. Pri tem mediator otrokovemu mnenju oziroma izraženim željam ne pripisuje pomena, jih ne interpretira ali ocenjuje.

Mediator starše na srečanju brez otrokove navzočnosti spodbudi, da pri presoji izraženih mnenj upoštevajo trajanje in konsistentnost otrokove volje, jasnost, intenzivnost oziroma moč volje in praktične vidike otrokove volje. Na izraženo željo otroka lahko vpliva več dejavnikov, ki jih je pri presoji treba upoštevati: njegova starost, intelektualna, čustvena in socialna zrelost, odnos s sorojenci, starševske spretnosti, slog vzgoje in reševanje sporov, osebnost starša ipd. (Dobnik Renko in Hribar, 2018, str. 171–172).

Sklicevanje na starost in zrelost kot na dejavnika pri presoji otrokovega mnenja je kompleksni vidik 12. člena *Konvencije ZN o otrokovih pravicah* (1990). Prepričanje, da je zrelost otroka neposredno povezana z njegovo biološko starostjo, se lahko kaže v diskriminaciji otrok na podlagi starosti. To za posameznega otroka pomeni, da nosilci odločanja zavrnejo želje mlajših otrok zgolj na podlagi tega, da so otroci premajhni, ne da bi odločitev dodatno utemeljili (Lansdown, 2005, str. 28; Daly, 2018). Lansdown (2001, str. 3) utemeljuje, da se kompetence ne razvijajo uniformirano v skladu s togo zamišljenimi razvojnimi stopnjami, zato morajo odrasli pri presoji otrokovega mnenja upoštevati, da na zmožnosti razumevanja otroka vplivajo tudi socialni kontekst, narava odločitev, življenjske izkušnje otrok in stopnja podpore odraslih. Pomembno je, da se odrasli zavedajo, da je presoja otrokovega mnenja odvisna tudi od njihove interpretacije, ki se največkrat kaže predvsem kot konstrukt položaja odraslosti (Kodele in Mešl, 2013, str. 65; Rutar, 2013, str. 78).

Otrokova želja in njegova korist nista sopomenki, otrokova volja je namreč le eno od meril pri presojanju njegove koristi (Čujovič, 2019, str. 73). Glede na 7. člen *Družinskega zakonika* morajo v vseh dejavnostih v zvezi z otrokom predvsem starši skrbeti za njegovo korist (Novak, 2017, str. 43). To velja zlasti za postopek mediacije, pri katerem starši kot formalni udeleženci mediacijskega postopka ob pomoči mediatorja avtonomno sooblikujejo postopek in sprejmejo končni sporazum.²² Pomembno je, da starši pri izdelavi načrta vzgoje in varstva ter stikov razmislijo, pri katerem od staršev bo imel otrok več podpore pri graditvi osebnosti (načelo pospeševanja otrokovega razvoja) in pri katerem od staršev bo imel več možnosti ohraniti obstoječa razmerja zunanjega sveta (načelo kontinuitete vzgoje in varstva). Razmisliti morajo tudi o potrebah otroka, o navezanosti in pripadnosti otroka enemu ali drugemu, razvojnih zmožnostih otrok pri vsakem od staršev, o svojih osebnostnih lastnostih in vzgojnih sposobnostih ter ne nazadnje tudi o celotnem kontekstu življenjske situacije (socialnem, ekonomskem in kulturnem okolju) (Novak, 2017, str. 202–203; Čujovič, 2019, str. 66–67).

Če želita starša skleniti dogovor, ki objektivno nasprotuje koristi otroka, je mediator dolžan na to opozoriti, lahko pa tudi odkloni sodelovanje v media-

²² Dispozicija udeležencev je v družinski mediaciji omejena, saj velja načelo zakonitosti, kar pomeni, da mora biti sporazum v skladu z družinskimi materialnopravnimi predpisi (starš se na primer ne more odpovedati obveznosti preživljanja).

ciji, če oceni, da je otrokova korist huje ogrožena (Ristin in Hajtnik, 2011, str. 236). Starše mora mediator seznaniti, da sodnik vselej objektivno preveri, ali je sporazum, ki so ga dosegli, res v korist otrok (Čujovič, 2019, str. 74). Sodišče predlog staršev zavrne, če ni v otrokovo korist (drugi odstavek 138. člena; četrti odstavek 141. člena, tretji odstavek 142. člena *Družinskega zakonika*).

Povratna informacija otroku o upoštevanju njegovega mnenja in doseženem končnem sporazumu

V sklepni fazi mediacije mediator ali starši otroka seznanijo z dogovori, ki so jih na podlagi njegove vključitve v mediacijo sklenili njegovi starši (McIntosh in Long, 2006, str. 17–18; Odbor za otrokove pravice Združenih narodov, 2009, str. 13, tč. 45). Faza je pomemben vidik dialoga med otrokom in odraslimi, ker se otroka seznani z informacijo, koliko so starši njegovo mnenje pri končni odločitvi upoštevali. Starši lahko v končnem sporazumu tudi utemeljijo, kako so upoštevali otrokovo izjavo. Kadar obstaja utemeljen razlog, da odrasli otrokovih mnenj pri končni odločitvi ne upoštevajo, je ključno, da otroku podajo povratno informacijo z razlago o tem, zakaj je bila sprejeta drugačna odločitev, in mu nato pomagajo iskati alternativne načine, da uresniči svoje želje (Shier, 2001, str. 113).

Če se mediacija ne konča s sporazumom in se reševanje spora nadaljuje v nepravdnem postopku na sodišču, menim, da sodišče lahko s soglasjem otroka njegovo mnenje, pridobljeno v mediacijskem procesu, uporabi tudi v nadaljnjem postopku. Cilj uporabe mnenja v nadaljnjem sodnem postopku je spoštovanje dostojanstva otrok, tako da se čim bolj omeji število zaslišanj otrok, in sicer z namenom preprečevanja dodatnega stresa.²³

Sklepne misli

S prispevkom želim dopolniti primerjalno teoretsko-empirično raziskovanje varstva pravice otroka do participacije v mediaciji in skušam odgovoriti na nekatera konceptualna vprašanja in etične dileme, ki se pojavljajo na področju mediacijske doktrine.

Ugotavljam, da se v mednarodni in slovenski zakonodaji vse bolj uveljavlja stališče, da odločitve, ki se sprejemajo o prihodnosti otrok ob razvezi njihovih staršev, ne morejo biti sprejete brez upoštevanja načela participacije otrok, ki otrokom zagotavlja pravico do svobodnega izražanja lastnega mnenja ter v skladu z njihovo zrelostjo in starostjo tudi ustrezno presojo tega mnenja.

²³ V zvezi s pridobljenim mnenjem otroka v okviru družinske mediacije in njegovi uporabi v nadaljnjem postopku je smiselna uporaba *Zakona o mediaciji v civilnih in gospodarskih zadevah* (2008) (Weber, 2019, str. 22). *Zakon o mediaciji v civilnih in gospodarskih zadevah* (2008) v tretjem odstavku 12. člena določa izjemo od načela zaupnosti v mediacijskem postopku v primeru zaščite interesov otrok, ki bi lahko kot eksplicitna izjema po tem zakonu dopuščala uporabo že pridobljenega mnenja v mediaciji tudi v nadaljnjem sodnem postopku. Zagovornik otroka oziroma sodnik na neformalnem pogovoru z otrokom bi moral po mojem mnenju obvezno pri otroku še enkrat preveriti, ali njegovo podano mnenje še ustreza trenutnim okoliščinam in njegovim željam.

Temeljno sporočilo prispevka je, da mora mediacijski postopek ob razvezi kljub svoji neformalni naravi, ki temelji na načelu avtonomije strank, zagotoviti primerljivo raven varstva pravice otrok do participacije, kot ga lahko otroci pričakujejo od formalnih družinskopravnih postopkov. Učinkovita implementacija otrokovih participativnih pravic v družinski mediaciji zato zahteva paradigmatški premik od odraslocentričnega pristopa k družinskocentričnemu, ki temelji na načelu avtonomije družine. Novo predlagano načelo avtonomije družine odpira prostor tudi za otroka in ga prepozna kot kompetentnega sogovornika odraslih.

Participacija otrok je predvsem pravica otrok, hkrati pa je zagotavljanje ustreznih mehanizmov za inkluzivno in za otroke prijazno participacijo pravno zavezujoča dolžnost odraslih. Pomemben korak k utrditvi položaja otrok v mediaciji je bil v slovenskem prostoru dosežen leta 2017 s sprejetjem *Družinskega zakonika*, saj mediatorju omogoča vključitev otroka v mediacijo. Odločitev za udeležbo otroka v mediacijo in sam potek vključitve otroka sta v slovenski zakonodaji prepuščena diskreciji posameznega mediatorja, zato ugotavljam, da je za kakovostno delo mediatorjev nujno oblikovanje celovitih nacionalnih smernic in etičnih standardov v obliki kodeksa ravnanja za družinske mediatorje, ki bi na makroravni podprl in usmeril delovanje mediatorjev. V Sloveniji pogrešam tudi natančnejše standarde strokovne usposobljenosti družinskih mediatorjev, ki bi na nacionalni ravni določali obvezno raven zahtevanih spretnosti in znanj za vključitev otrok v mediacijo.²⁴

Praksa neposrednega vključevanja otrok v mediacijo je predvsem odgovorna in zahtevna naloga, ki prinaša tudi določena tveganja, zato h kakovostnemu strokovnemu delu z otroki prispeva tudi vključenost mediatorja v supervizorski proces. Kot poudarita Čačinovič Vogrinčič in Mešl (2019, str. 105), v procesih podpore in pomoči velikokrat manjka prav glas otroka, zato se moramo strokovnjaki naučiti, kako ga bomo spodbudili in varovali.

Viri

- Allison, J. (2009). Agency. V J. Qvortrup, W. A. Corsaro, & M. S. Honig (ur.), *The Palgrave handbook of childhood studies* (str. 34–45). New York: Palgrave Macmillan.
- Andrejč, A. (2014). Negativni učinki razveze staršev na otroke in mladostnike: dejavniki tveganja in varovalni dejavniki. *Socialno delo*, 53(1), 25–41.
- Birnbaum, R. (2009). *The voice of the child in separation/divorce mediation and other alternative dispute resolution processes: a Literature review*. Canada: Department of Justice

²⁴ *Družinski zakonik* (2017) in *Pravilnik o izvajanju mediacije po Družinskem zakoniku* (2019) ne navajata posebnih pogojev za mediatorje, ki želijo v mediacijo vključiti otroka. Prvi odstavek 207. člena *Družinskega zakonika* določa le splošni pogoj, da mora imeti mediator najmanj izobrazbo, pridobljeno po visokošolskem študijskem programu. Glede pogojev izobraževanja za družinske mediatorje 19. člen *Pravilnika* določa, da izobraževanje obsega vsaj 40 pedagoških ur. Priloga *Pravilnika* zelo ohlapno navede le tematike, ki naj jih izobraževanje obsega: posebnosti mediacije v družinskih sporih, predpisi s področja družinskih razmerij in mediacije v družinskih sporih, etika idr. Primer dobre prakse so *Standardi Krovnega združenja za družinsko mediacijo* (Anglija in Wales), ki določajo, da morajo mediatorji, ki želijo v mediacijo vključiti otroke, v dodatnem 40-urnem usposabljanju pridobiti določeno znanje in spretnosti za delo z otroki v mediaciji (Family Mediation Council, 2018).

- Canada. Pridobljeno 2. 6. 2020 s <https://www.justice.gc.ca/eng/rp-pr/fl-lf/divorce/vcsdm-pvem/index.html>
- British Columbia (2003). *The involvement of children in divorce and custody mediation: a literature review*. Pridobljeno 5. 5. 2020 s <https://www2.gov.bc.ca/assets/gov/law-crime-and-justice/about-bc-justice-system/justice-services-branch/fjsd/mediation.pdf>
- Brown, C. (1995). *Involving children in decision making without making them the decision makers*. Pridobljeno 5. 5. 2020 s http://www.familycourt.gov.au/wps/wcm/connect/a6ce5a3a-e6b1-4725-8ddd-6c1e79da3c26/Involving_children_in_decisions.pdf?MOD=AJPERES&CONVERT_TO=url&CACHEID=a6ce5a3a-e6b1-4725-8ddd-6c1e79da3c26.
- College of Mediators (2019). *The voice of children & young people in mediation policy and best practice guidelines*. Združeno kraljevstvo: College of Mediators.
- Čačinovič Vogrinčič, G. (2010). Soustvarjanje pomoči v jeziku socialnega dela. *Socialno delo*, 49(4), 239–245.
- Čačinovič Vogrinčič, G., & Mešl, N. (2019). *Socialno delo z družino: soustvarjanje zelenih izidov in družinske razvidnosti*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo.
- Čižman, G. (2019). Določanje koristi otroka v postopkih zaščite na centru za socialno delo. V V. Leskovšek, T. Kodele, & N. Mešl (ur.), *Zaščita otrok pred nasiljem in zanemarjanjem v Sloveniji* (str. 60–82). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo.
- Čujovič, M. (2019). 7. člen. V B. Novak (ur.), *Komentar Družinskega zakonika* (str. 58–76). Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- Daly, A. (2018). No weight for »due weight«? A children's autonomy principle in best interest proceedings. *The International Journal of Children's Rights*, 26(1), 61–92.
- Dobnik Renko, B. & Hribar, N. (2018). Delo sodnih izvedencev kliničnopsihološke stroke v družinskopravnih postopkih. *Bilten*, 39(2), 161–177.
- Družinski zakonik* (2017). *Ur. l. RS*, št. 15/2017, 21/2018 – ZNOrg, 22/2019 in 67/2019 – ZMatR-C.
- Ewing, J., Hunter, R., Barlow, A., & Smithson, J. (2015). Children's voices: centre-stage or sidelined in out-of-court dispute resolution in England and Wales? *Child and Family Law Quarterly*, 27(1), 43–61.
- Family Mediation Council (2018). *Standards framework changes for CIM, May 2018*. Pridobljeno 1. 7. 2020 s <https://www.familymediationcouncil.org.uk/wp-content/uploads/2018/05/Standards-Framework-changes-for-CIM-May-2018.pdf>
- Folberg, J., Milne, A. L., & Salem P. (ur.). (2004). *Divorce and family mediation (models, techniques and applications)*. New York: The Guildford Press.
- Goldson, J. (2006). *Hello I'm a voice, let me talk: child-inclusive mediation in family separation*. Auckland: Centre for Child and Family Policy Research, Auckland University. Pridobljeno 30. 5. 2020 s http://thefamilymatterscentre.co.nz/wp-content/uploads/2015/08/Hello_Im_A_Voice.pdf
- Graham, A., & Fitzgerald, R. (2010). Exploring the promises and possibilities for children's participation in family relationship centres. *Family Matters*, 84, 53–60.
- Graham, J. M., & Yassenik, L. A. (2016). The continuum of including children in ADR process: a children-centred continuum model. *Family Court Review*, 54(21), 186–202.
- Guggenheim, M. (2005). *What's wrong with children's rights*. Združene države Amerike: Harvard University Press.
- Hoffmann, L. (1994). A reflexive stance for family therapy. V S. McNamee & K. V. Gergen (ur.), *Therapy as social construction*. London: Sage.
- Jambrek, E. (2014). *Glas otroka v družinski mediaciji ob razvezi* (Diplomsko delo). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo.
- James, A. L., Haugen, D. G. M., Rantalaiho, M., & Marples, M. (2010). The voice of the child in family mediation: Norway and England. *International Journal of Children's Rights*, 18, 313–333.
- Jensen, A. M. (2009). Plurilization of family forms. V J. Qvortrup, W. A. Corsaro, & M. S. Honig (ur.), *The Palgrave handbook of childhood studies* (str. 140–155). New York: Palgrave Macmillan.

- Klemenčič, A. (2019). 205. člen. V B. Novak (ur.), *Komentar Družinskega zakonika* (str. 684–716). Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- Kodele, T., & Mešl, N. (ur.) (2013). *Otrokov glas v procesu učenja in pomoči: priročnik za vrtce, šole in starše*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.
- Kodelja, Z. (2015). Participativne pravice otrok: pravica do glasu, svobode misli, vere, združevanja. V A. Šelih, & K. Filipčič (ur.), *Otrokove pravice v Sloveniji: sedanje stanje in izzivi za prihodnost* (str. 99–115). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Konvencija ZN o otrokovih pravicah (1990). Akt o notifikaciji nasledstva glede konvencij Organizacije združenih narodov in konvencij, sprejetih v Mednarodni agenciji za atomsko energijo. Ur. l. RS – Mednarodne pogodbe, št. 9/92, 3/93, 9/93, 5/99, 9/08, 13/11 in 9/13; Ur. l. SFRJ – Mednarodne pogodbe, št. 15/90.
- Kraljič, S. (2019). *Družinski zakonik s komentarjem*. Maribor: Poslovna založba MB.
- L'Abate, L. (1994). *Family evaluation*. Thousands Oaks: Sage.
- Lansdown, G. (2001). *Promoting children's participation in democratic decision-making*. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Lansdown, G. (2005). *The evolving capacities of the child*. Italija: UNICEF: Innocenti Research Centre. Pridobljeno 28. 5. 2020 s <https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/evolving-eng.pdf>
- Lansdown, G. (2011). *Every child's right to be heard: a resource guide on the UN Committee on the rights of the child General comment NO 12*. Združeno kraljestvo: Save the Children UK. Pridobljeno 3. 5. 2020 s <https://resourcecentre.savethechildren.net/node/5259/pdf/5259.pdf>
- Lundy, L. (2007). "Voice" is not enough: conceptualizing Article 12 of the United Nations Convention on the Rights of the Child. *British Educational Research Journal*, 33(6), 927–942.
- McIntosh, J. (2007). *Child inclusion as a principle and as evidence-based practice: applications to family law services and related sectors*. Pridobljeno 15. 5. 2020 s <https://aifs.gov.au/cfca/publications/child-inclusion-principle-and-evidence-based-practic/section-1-mandate-child-inclusion>
- McIntosh, J., & Long, C. M. (2006). *Children beyond dispute: a prospective study of outcomes from child focused and child inclusive post-separation family dispute resolution. Final report*. Canberra: Australian Government Attorney – General's Department. Pridobljeno 15. 5. 2020 s <http://www.thelizlibrary.org/liz/McIntosh.pdf>
- Novak, B. (2017). *Družinski zakonik z uvodnimi pojasnili*. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
- Odbor ministrov Sveta Evrope (2010). Smernice Odbora ministrov Sveta Evrope za otrokom prijazno pravosodje. Pridobljeno 14. 5. 2020 s <http://spolna-zloraba.si/wp-content/uploads/2015/08/Smernice-Odbora-ministrov-Sveta-Evrope-za-otrokom-prijazno-pravosodje.pdf>
- Odbor za otrokove pravice Združenih narodov (2009). *Splošni komentar št. 12 – Pravica otroka, da je slišan*. Pridobljeno 15. 5. 2020 s <https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/AdvanceVersions/CRC-C-GC-12.pdf>
- Parkinson, L. (2011). *Družinska mediacija*. Ljubljana: Inštitut za mediacijo Concordia.
- Parkinson, L. (2019). Wider perspectives in family mediation: an ecosystemic approach. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*, 40, 62–73.
- Parkinson, P., & Cashmore, J. (2012). *The voice of a child in family law disputes*. United Kingdom: Oxford University Press.
- Percy Smith, B., & Thomas, N. (2010). *A handbook of children's and young people's participation: perspectives from theory and practice*. New York: Routledge.
- Pravilnik o izvajanju mediacije po Družinskem zakoniku (2019). Ur. l. RS, št. 76/19.
- Pravilnik o izvajanju predhodnega svetovanja (2019). Ur. l. RS, št. 21/19.
- Priporočilo št. R (1998). Poročilo št. R (98) 1 Odbora ministrov Sveta Evrope državam članicam o družinski mediaciji (1998). Sprejel Odbor ministrov dne 21. januarja 1998 na 616. zase-

- danju ministrskih namestnikov. Pridobljeno 5. 5. 2020 s https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016804ee220
- Ristin, G., & Hajtnik Z. (ur.) (2011). *Mediacija v teoriji in praksi: veliki priročnik o mediaciji*. Ljubljana: Društvo mediatorjev Slovenije.
- Roberts, M. (2008). *Mediation in family disputes: principles of practice*. Hampshire: Ashgate Publishing.
- Rutar, S. (2013). *Poti do participacije otrok v vzgoji*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales.
- Saposnek, D. T. (2004). Working with children in mediation. V J. Folberg, A. L. Milne, & P. Salem (ur.), *Divorce and family mediation (models, techniques and applications)* (str. 155–179). New York: The Guildford Press.
- Shier, H. (2001). Pathways to participation: opening, opportunities and obligations. *Children & Society*, 15(2), 107–117. Pridobljeno 15. 5. 2020 s https://www.ipkl.gu.se/digitalAssets/1429/1429848_shier2001.pdf.
- Splošni akt o načinu izvajanja zagovorništva otrok, organizaciji zagovorništva, vključitvi otroka v zagovorništvo ter nalogah, sestavi in načinu dela strokovnega sveta* (2018). Ur. l. RS, št. 44/18 in 4/20.
- Šelih, A. (2015). Konvencija OZN o otrokovih pravicah in današnji čas. V: Šelih, A., & K. Filipčič, (ur.), *Otrokove pravice v Sloveniji: sedanje stanje in izzivi za prihodnost* (str. 10–22). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Švab, A. (2001). *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Tisdall, E. K. M. (2016). Subjects with agency? Children's participation in family law proceedings. *Journal of Social Welfare and Family Law*, 38(4), 362–379.
- Toš, N. (ur.) (2016). *Vrednote v prehodu X. Slovensko javno mnenje 2010–2016*. Ljubljana in Wien: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, in IDV, CJMMK.
- Varuh človekovih pravic RS (2018). *Koncept zagovorništva otrok*. Pridobljeno 25. 5. 2020 s <https://www.varuh-rs.si/o-varuhu/organizacijske-enote-in-svet-varuha/zagovornistvo-otrok/levi-meni/koncept-zagovornistva-otrok/>.
- Varuh človekovih pravic RS (2019). *Letno poročilo varuha človekovih pravic Republike Slovenije za leto 2019*. Ljubljana: Varuh človekovih pravic RS.
- Voice of the child (2015). *Final report of the Voice of the Child Dispute Resolution Advisory Group*. Pridobljeno 28. 5. 2020 s https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/421005/voice-of-the-child-advisory-group-report.pdf
- Warshak, R. A. (2003). Payoffs and pitfalls of listening to children. *Family Relations*, 52, 373–384.
- Weber, N. (2019). Otrokovo mnenje v družinski mediaciji. *Pravna praksa*, 38(37), 22–23.
- Williams, S., & Helland J. (2007). *Hear the child interviews: Kelowna pilot evaluation*. Victoria: International Institute for Child Rights and Development. Pridobljeno 28. 5. 2020 s <http://www.iicrd.org/sites/default/files/HearTheChildInterviewEvaluation.pdf>
- Zakon o mediaciji v civilnih in gospodarskih zadevah* (2008). Ur. l. RS, št. 56/2008.
- Zakon o nepravdnem postopku* (2019). Ur. l. RS, št. 16/19.
- Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije o uresničevanju otrokovih pravic* (1999). Ur. l. RS – Mednarodne pogodbe, št. 26/99.
- Zakon o varuhu človekovih pravic* (2017). Ur. l. RS, št. 69/17.

Gaja Černe, Liljana Rihter

Podpora in pomoč osebam z anoreksijo

Pozitivni in negativni vidiki spletnih pro-ana strani

Ljudje, ki zaradi stisk ob motnjah hranjenja potrebujejo pomoč in podporo, se pogosto prej kot k socialnim delavkam obračajo k virtualnim skupnostim, saj so hitreje dostopne. V socialnem delu so t. i. pro-ana spletne strani slabo znane. V članku so prikazane do zdaj znane ugotovitve o koristnih in škodljivih vplivih pro-ana strani in o pomenu, ki ga lahko imajo za socialno delo. Predstavljena je kvalitativna raziskava na neslučajnostnem priložnostnem vzorcu 20 ljudi, ki obiskujejo pro-ana spletne strani. Poglavitna vloga pro-ana spletnih strani je, da uporabnicam ponujajo možnost anonimnega pridobivanja informacij, vodenja in čustvene podpore. Na eni strani jim pomenijo občutek vključenosti v skupnost, a imajo lahko tudi negativne učinke, saj nekatere pro-ana spletne strani spodbujajo k motnjam hranjenja. Zato je pomembno, da kot socialne delavke razumemo, kaj uporabnice na spletnih straneh pritegne in katere svoje potrebe tam lažje in hitreje zadovoljijo, da bomo ob srečanju z njimi znali ponuditi ustrezno podporo in pomoč.

Ključne besede: motnje hranjenja, internet, spletne podporne skupine, socialno delo.

Gaja Černe je je diplomirana socialna delavka, študentka magistrskega študija na Fakulteti za socialno delo. Kontakt: gaja.cerne@gmail.com.

Doc. dr. Liljana Rihter je zaposlena kot visokošolska učiteljica in raziskovalka na Fakulteti za socialno delo. Kontakt: liljana.rihter@fsd.uni-lj.si.

Support and help for people with anorexia - Positive and negative aspects of pro-ana websites

Individuals suffering from eating disorders often turn to virtual communities for help and support, as these are often more accessible than social workers. In social work the so-called pro-ana websites are poorly known. In the paper, findings on the beneficial and harmful effects of pro-ana websites are presented, together with their implications for social work. A qualitative online survey on a non-random convenience sample of 20 pro-ana website users is described. The main function of pro-ana websites is to provide users with the opportunity to anonymously obtain information, receive guidance and emotional support. However, the sense of community and inclusion can also have negative effects, as some pro-ana websites encourage eating disorders. It is, therefore, important that we, as social workers, understand what attracts users to these websites and identify which user's needs are met quicker and easier through them. This way we can offer appropriate help and support when we meet the users.

Keywords: eating disorders, internet, website support groups, social work.

Gaja Černe is a graduate social worker and a Master student at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: gaja.cerne@gmail.com.

Liljana Rihter, PhD, is an assistant professor employed as a university teacher and researcher at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana. Contact: liljana.rihter@fsd.uni-lj.si.

Uvod

Socialne delavke imamo ključno vlogo pri podpori in pomoči osebam z motnjami hranjenja.¹ Pomagamo jim pri okrevanju in ponovni vključitvi v šolo, delo in življenje v skupnosti. Raziskujemo, kako posameznik deluje v svojem okolju, v svoji skupnosti, v svoji socialni mreži in kako to vpliva na bolezen. Vse več oseb z motnjami hranjenja se po pomoč raje zateče na splet, kot da bi

¹ Članek je nastal na podlagi diplomskega dela Černe (2020), mentorica je vodilna avtorica tega članka..

poiskali profesionalno pomoč (Van Pelt, 2009). Z globalizacijo ter razvojem interneta in socialnih omrežij so vsebine o motnjah hranjenja hitro dostopne.

Internet na eni strani ponuja možnost anonimnega pridobivanja informacij, vodenja in čustvene podpore, so pa na drugi strani socialna omrežja olajšala širjenje sporočil, ki spodbujajo k motnjam hranjenja. V kontekstu pomoči pri okrevanju v povezavi z motnjami hranjenja se je pojavil nov izziv. V zadnjih letih se je povečalo število spletnih strani in blogov, tako imenovanih pro-ana strani (pro-ana je okrajšava za pro-anoreksija).

Bond (2012, str. 39) trdi, da so strani pro-ana skupnost, ki motnje hranjenja obravnavajo kot življenjski slog, ne pa kot motnje, ki jih je treba zdraviti. Ekstremnih prehranjevalnih navad ne vidijo kot problematičnih. Rich (2006, str. 285) meni, da objave na takih straneh prikazujejo željo po ohranitvi motnje hranjenja pa tudi, kako postati »boljši anoreksik«. Vsebine teh strani so najpogosteje fotografije izrazito suhih deklet, tako imenovanih *thinspiration* (skovanka iz angleških besed *thin*, suh, in *inspiration*, navdih, se pravi »idealne trlice«), besedila z informacijami o tehnikah in trikih za doseganje ekstremne izgube teže, motivacijska pisma, različni videoposnetki in citati, ki spodbujajo k hujšanju. Ponujajo informacije o motnjah hranjenja in tehnikah hujšanja, vendar so ta »dejstva« prikazana na pogosto izkrivljen način, brez zagotovila za uspeh ali verodostojnosti (Borzekowski, Schenk, Wilson in Peebles, 2010, str. 1532). Leta 2006 je raziskava na Medicinski šoli Stanford pokazala, da je 35,5 % oseb z motnjo hranjenja obiskalo strani pro-ana. Od tega se jih je 96 % naučilo novih načinov hujšanja (Conger, 2006).

Strife and Rickard (2011, str. 213–217) sta izvedla raziskavo, s katero sta ugotovila, da obstajata dve vrsti uporabnic² strani pro-ana. Tiste, ki anoreksijo vidijo kot način življenja, in tiste, ki anoreksijo vidijo kot bolezen. Čeprav se nekatere uporabnice zavedajo, da je anoreksija bolezen, ne želijo ozdraveti oziroma se še niso odločile za zdravljenje. Uporabnice, ki anoreksijo vidijo kot način življenja, verjamejo, da so se za anoreksijo odločile same (Happel Krautbauer, 2016, str. 11).

Raziskava Borzekowske, Schenk, Wilson in Peebles (2010, str. 1531) kaže: čeprav vlada prepričanje, da pro-ana strani anoreksijo vidijo kot način življenja in k njej spodbujajo, je takih strani manj kot 20 %. Pri večini strani ni šlo za spodbujanje k motnjam hranjenja, čeprav so vsebovale iste elemente (fotografije, motivacijske misli, osebne izpovedi) kot pro-ana strani, ki spodbujajo k anoreksiji, saj so prve uporabljale objave za lastne namene, za lažje spoprijemanje z boleznijo. Vsebovale so še različna opozorila, naj do objav ne dostopajo osebe s hudimi težavami z motnjami hranjenja.

Točnega podatka o tem, koliko pro-ana spletnih strani obstaja, ni, saj so zelo dinamične in včasih kratkotrajne (npr. izbrisane zaradi neprimerne vsebine), poleg tega pa se vsak dan pojavljajo nove strani. Abbate, Gramaglia, Pierò in Fasino (2006, str. 68) so leta 2006 ocenili, da na svetu obstaja vsaj 300.000 pro-ana spletnih strani. Gotovo se je v zadnjih štirinajstih letih ta številka še povečala.

² Izraz uporabnica je v članku uporabljen za oba spola, ker je žensk z anoreksijo precej več kot moških.

V nadaljevanju bova najprej prikazali koristne in škodljive vplive pro-ana strani ter podrobneje predstavili povezavo med omenjenimi stranmi in socialnim delom. Nato pa bova predstavili lastno raziskavo o poglavitnih vlogah pro-ana spletnih strani, o razlogih za dostopanje do njih in učinkih oz. koristih ali slabostih, ki jih ima lahko obiskovanje takih strani za posameznice. Raziskavo sva izvedli z namenom, da bi bolje spoznali pro-ana skupnosti in da bi lahko morebitne pozitivne vloge pro-ana spletnih strani uporabili za krepitev moči obolelih za anoreksijo na spletu in v resničnem življenju.

Škodljivi vplivi in koristi pro-ana strani

Najnevarnejši vidik strani pro-ana je spodbujanje k anoreksiji. Uporabnice motivirajo k stradanju ali drugim škodljivim vedenjem (npr. k bruhanju). Ta vedenja s spodbujanjem normalizirajo, saj uporabnica čuti, da so sprejemljiva, upravičena in včasih celo zaželena (Schroeder, 2010, str. 17). Druga skrb je potencial, da bi pro-ana skupnosti lahko povelečevale ali romantizirale motnje hranjenja, na primer s prikazom vedenj kot »tragično lepih« (Bine, 2013).

Hujšanje in izgubo kilogramov prikazujejo kot uspeh. Lakoto predstavljajo kot dobro, hranjenje kot sramotno (Happel Krautbauer, 2016, str. 44). Hranjenje reprezentirajo, kot da povzroča nezaželene telesne in družbene posledice in pomanjkanje samostojnosti, lakota pa je prikazana kot zaželena in pokazatelj doseganja ciljev. Objave, ki prikazujejo lakoto kot zaželeno, lahko uporabnice motivirajo, da še naprej stradajo, kljub telesnemu nelagodju, ki ga lakota spremlja (Happel Krautbauer, 2016, str. 45).

Pro-ana strani z različnimi objavami, besedili in fotografijami manipulirajo z uporabnicam, ovirajo njihovo željo po okrevanju in jih motivirajo za bolezen. Med uporabnicami poteka tekmovanje, katera bo bolj suha (Borzekowski, Schenk, Wilson in Peebles, 2010, str. 1526).

Zakaj se kljub negativni publiciteti pro-ana strani in naporom za izbris te še naprej pojavljajo? Zakaj se uporabnice z motnjami hranjenja kljub omejenim negativnim ali škodljivim vplivom obračajo nanje?

Ključna sestavina spoprijemanja z motnjo (kakršna je tudi anoreksija) je udeleževanje terapevtskega svetovanja (Tozzi, Sullivan, Fear, McKenzie in Bulik, 2003, str. 149). Ta srečanja večinoma potekajo v živo in se jih morajo uporabnice fizično udeležiti. To lahko povzroči različne težave, kot so strah pred nesprejetjem, strah, da svetovanje osebi ne pomaga, obvezna navzočnost (McCormack in Coulson, 2009, str. 9). Poleg tega motnje pogosto dojemamo kot precej zasebne in skrivne. To še posebej velja za motnje hranjenja, saj so v družbi negativno stigmatizirane (Eichhorn, 2008, str. 67).

Negativna stigmatizacija lahko povzroči, da ljudje, ki trpijo zaradi težav z duševnim zdravjem ali drugih ovir in motenj, čutijo sram ali strah, da jih drugi ne bodo jemali resno. Zato bi bil morda prevelik korak, da bi poiskali podporo in nasvet v neposredni bližini. Namesto tega so začele uporabnice prednostno uporabljati internet in zlasti družbena omrežja, saj lahko zagotavljajo podobne prakse pa tudi več informacij o zdravju in boleznih (Patel,

Chang, Greysen in Chopra, 2015, str. 1335). Internet ponuja javni prostor, kjer so uporabnice tiste, ki skrbijo za vsebino in način uporabe.

Tierney (2006, str. 181–190) meni, da se posameznice z motnjami hranjenja pogosto umaknejo iz odnosov in situacij, kjer so zaradi svoje motnje in z njo povezanega vedenja lahko izpostavljene. Pro-ana strani jim zagotavljajo varno mesto, kjer se te posameznice lahko poistovetijo z drugimi in se izognejo izolaciji, ki je po navadi povezana z njihovo motnjo.

Pomembna korist pro-ana spletnih strani je lahko pisanje blogov. Schmidt, Bone, Hems, Lessem in Treasure (2002, str. 299–315) trdijo, da je pisanje koristno za bolnice z motnjami hranjenja. Opozarjajo na raziskave, ki kažejo, da ima pisanje največ koristi za tiste, ki imajo manj možnosti, da se zaupajo drugim, ali pripadajo stigmatizirani družbeni skupini (Richards, Beal, Seagal in Pennebaker, 2000, str. 156–160). Študija Ko in Pu (2011), ki jo povzemajo Pettersen, Rørvik in Wanvik (2011, str. 19), je pokazala, da pisanje o sebi lahko izboljša blogerkine socialne mreže, spodbuja samorazumevanje, sproži pozitivne povratne informacije in poveča odpornost.

Ti rezultati se skladajo z ugotovitvami Miure in Yamashite (2007, str. 1452–1471), ki prav tako trdita, da lahko pisanje na blogih poveča sposobnost obdelave informacij in poveča psihično zadovoljstvo. Bronstein (2013, str. 161–181) navaja ugotovitve raziskave med blogerkami, ki kažejo, da so ustvarile virtualno navzočnost v svojih blogih. Dojemajo jih kot varen prostor, bile so zadovoljne, ko so na svojem blogu objavile nov zapis in prejele komentarje. Svoje bloge so opisale kot del sebe, kot komunikacijsko orodje, kot orodje za pisanje in svoj najljubši hobi (Bronstein, 2013, str. 161–181).

Ko in Pu (2011) opisujeta socialno podporo kot posebej pomemben dejavnik pri večanju odpornosti. Ker samorazkritje na blogih blogerkam prinese socialne koristi, lahko to pomaga pri oblikovanju obrambnih mehanizmov in spodbujanju odpornosti (gl. Pettersen, Rørvik in Wanvik, 2011, str. 19). Pisanje ima v določenih okoliščinah torej terapevtski učinek. Možnost tega pristopa pri uporabnicah z motnjami hranjenja je zelo uporabna še posebej zato, ker imajo navadno večje težave z odpiranjem in pogovorom o svojem stanju kot druge skupine uporabnic (Pettersen, Rørvik in Wanvik, 2011, str. 19–20).

Pettersen, Rørvik in Wanvik (2011, str. 30) menijo, da sta poglobitni razlog in hkrati največja korist, da se osebe z motnjami hranjenja obračajo na take strani, občutek pripadnosti skupnosti. V tej skupnosti vzpostavljajo nova prijateljstva in poznanstva, to pa jim vzbuja občutek pripadnosti. Uporabnice med seboj spletejo tesne prijateljske vezi, čeprav se nikoli niso videle v živo. Občutek imajo, da jih druge članice razumejo, spoštujejo in jih ne obsojajo. Zaradi podpore drugih z različnimi komentarji, všečki, zasebnimi sporočili so lahko uporabnice bolj sproščene, saj ponotranjijo sprejetje in se počutijo manj osramočene. Nekatere to povezujejo z občutki veljave, dragocenosti in prepoznavnosti. Druga drugo motivirajo in si dajejo različne nasvete, ko napišejo kaj osebnega in občutljivega. Zdi se, da uporabnice potrebujejo svoje bralke za izpovedovanje, govorjenje o svojih težavah in spoprijemanje z njimi. To bi lahko razumeli tudi kot obrambni mehanizem (Pettersen, Rørvik in Wanvik, 2011, str. 38).

Mulveen in Hepworth (2006, str. 283–296) ugotavljata, da uporabnice pogosto poudarjajo pro-ana skupnosti kot nekaj, kar jim pomeni vir socialne in čustvene podpore. Spletne strani imajo za varen prostor, kjer lahko govorijo o svojih motnjah hranjenja. Podporo dobijo tako pri spodbujanju motenj hranjenja (npr. ko druge uporabnice podprejo ekstremno dieto kot metodo hujšanja) kot pri okrevanju (npr. ko so uporabnice poročale, da imajo nevarno majhno težo ali so prevzele še bolj skrajne vzorce neurejenega prehranjevanja, so jih drugi spodbujali k okrevanju). Uporabnice tudi poročajo, da na pro-ana strani gledajo kot na kraj, kjer jim ni treba skrivati stradanja in drugih nezdravih navad zaradi strahu pred obsojanjem ali prisilo k zdravljenju, če se še niso odrekle svojemu življenjskemu slogu (Happel Krautbauer, 2016, str. 14–15).

Winzelberg (1997, str. 395) predlaga, naj na spletne podporne skupine gledamo kot na vmesni korak med posameznikovim spopadanjem z motnjo in strokovno pomočjo. Ugotovil je, da se podpora med članicami skupnosti pogosto kaže s samorazkritjem in ima pomembno vlogo pri spoprijemanju s povečanjem telesne teže med okrevanjem ali z zunanjimi pritiski družin, prijateljic in družbe uporabnic. Samorazkritje na spletnih forumih je lažje in pogostejše, saj je po svoji naravi »brez telesa«, zato so obsodbe, povezane z videzom, bolj ali manj odpravljene (Hekman, 2016, str. 12).

Pro-ana skupnosti in socialno delo

Ključno je, da socialne delavke in delavci poznamo veliko spletnih virov, ki so zlahka dostopni uporabnicam in jih pogosto uporabljajo osebe z motnjami hranjenja. Glede na to, da sta za motnje hranjenja značilna sram in zanikanje, je zelo verjetno, da bodo osebe z motnjami hranjenja že naletele na pro-ana strani in forume, preden začnejo profesionalno zdravljenje. Da bi jim lahko ustrezno pomagali, moramo najprej razumeti, kaj pro-ana strani so, kaj so njihove vloge in kaj so informacije, ki jih osebe z motnjami hranjenja prejemaajo na teh straneh (Reali, 2015, str. 3).

Socialne delavke in delavci lahko ugotovitve uporabimo za bolj odkrite pogovore z osebami z motnjami hranjenja. Če uporabnice razkrijejo, da so uporabljale pro-ana strani, ima socialna delavka že predstavo o tem, kakšne nasvete so si uporabnice ogledale oziroma prejele, in lažje vodi uporabnice k nadaljnjemu pogovoru o netočnih informacijah, ki so jih morda prejele, in k učinkovitejšemu okrevanju. Socialna delavka se z uporabnico lahko pogovori o razlogih za obiskovanje pro-ana strani in jo usmeri k varnejšim, boljšim alternativam, npr. k skupini za samopomoč, če je uporabnica izrazila, da se je v svoji bolezni počutila osamljeno, pro-ana strani pa so ji dale občutek pripadnosti skupini.

Tudi Pettersen, Rørvik in Wanvik (2011, str. 76) menijo, da moramo biti strokovni delavci ozaveščeni o teh spletnih straneh. Večina mladih uporabnic z motnjami hranjenja uporablja internet in velika verjetnost je, da bodo naletele na pro-ana strani. Svetovanje izboljšamo tako, da se uporabnica in socialna delavka skupaj pogovorita o vplivu, ki ga imajo te strani na uporabničino zdravljenje in željo po okrevanju.

De Shazer (1985) je ugotovil, da oseba v psihoterapiji v večini primerov dobi več tistega, o čemer govori, dobrega ali slabega, zato se je bolje pogo-varjati o rešitvi problema kot pa o problemu samem. To lahko navežemo na primer uporabe pro-ana strani. Uporabnica teh strani bo namreč (ostala) osredotočena na problem (tj. motnjo hranjenja) in ne na rešitev (tj. zdravljenje).

Zgodovina je pokazala, da pro-ana strani ni mogoče popolnoma odstraniti, zato bi moral biti cilj izkoristiti pozitivne in zmanjšati negativne vidike teh spletnih mest. Pomembno je poglobiti znanje o pro-ana skupnosti, poleg tega pa članicam te skupnosti, ki so prišle na terapijo, pomagati, da bi našle kako drugo podporo. Več kot terapevti vedo o tej tematiki, bolj lahko pomagajo svojim uporabnicam pri spoprijemanju s skušnjavo, da se vrnejo v pro-ana skupnost (Boniel-Nissim in Latzer, 2016, str. 19).

Problem in metodologija raziskave

Zaposlene na področju pomoči in podpore osebam z motnjami hranjenja glede na izkušnje iz najine prakse pro-ana spletnih strani sploh ne poznajo. Praktične izkušnje prve avtorice pa so pokazale, da je že samo zavedanje o obstoju pro-ana strani ob individualnem svetovalnem delu z uporabnicami zelo pomagalo pri njihovem okrevanju. Zato sva želeli z raziskavo poglobljeno raziskati določen obseg pro-ana strani na socialnem omrežju Tumblr. Zanimalo naju je, kaj so pglavitne naloge takih strani, zakaj jih ljudje ustvarjajo oziroma dostopajo do njih, ali si uporabnice teh strani sploh želijo okrevati ter ali imajo te strani lahko tudi pozitivne učinke (npr. občutek pripadnosti, novi prijatelji in prijateljice, pomoč pri okrevanju). Namen raziskave je bil bolje spoznati pro-ana skupnost in morebitne pozitivne vplive pro-ana spletnih strani uporabiti za izboljšanje postopkov zdravljenja in okrevanja obolelih za anoreksijo na spletu in v resničnem življenju.

Raziskava, ki sva jo izvedli, je bila kvalitativna in empirična (Mesec, 1997, str. 84–85). Za merski instrument sva izdelali strukturiran anketni vprašalnik, ki je obsegal 19 vprašanj odprtega tipa. Populacija so bile osebe, ki imajo težave zaradi anoreksije in ustvarjen pro-ana profil na socialnem omrežju Tumblr. Iz populacije sva izbrali 20 oseb tako, da sva v iskalnik na socialnem omrežju Tumblr vtipkali oznako »proana« in videli, kdo so uporabnice, ki so nazadnje objavile nekaj pod to oznako. Vzorec je tako neslučajnostni in priložnostni.

Anketirank nisva poznali od prej. Metoda zbiranja podatkov je anketa. Anketiranje sva izvedli med 30. januarjem 2020 in 1. februarjem 2020 prek klepetalnika na socialnem omrežju Tumblr. To pomeni, da anketirank nisva videli v živo, temveč sva bili z njimi v stiku le prek sporočil. Pošiljali sva jim posamično vprašanje, počakali na njihov odgovor in nato nadaljevali z naslednjimi vprašanji. Anketiranje je potekalo v angleščini. Dobljene podatke sva analizirali po postopku kvalitativne analize z odprtim, osnim in odnosnim kodiranjem, ki nama je omogočilo izpostaviti povezave med značilnostmi uporabnic, razloge za uporabo spletnih strani in vplive teh strani.

Rezultati

Skoraj vse uporabnice, s katerimi sva se pogovarjali, so menile, da je anoreksija bolezen. Se pa tiste, ki menijo, da je anoreksija bolezen, na spletnih straneh ne povezujejo s skupino uporabnic, ki anoreksijo vidijo kot življenjski slog (teh je bilo v najini raziskavi manj). Nekatere uporabnice, ki anoreksijo vidijo kot način življenja, so opisale, da je anoreksija zanje metafora. »Ano« vidijo kot osebo, boginjo, prijateljico, ki jih motivira, navdihuje, jim daje moč.

Kot pglavitni nalogi pro-ana strani sta se pokazali spodbujanje motnje hranjenja in občutek pripadnosti skupnosti. Spodbujanje motnje hranjenja se kaže v svetovanju o skrivanju motnje, v spodbujanju k nezdravemu načinu življenja, spodbujanju občutkov krivde, ko oseba poje več. Uporabnicam pomenijo pro-ana strani tudi občutek skupnosti, saj omenjajo pridobivanje novih prijateljic, podporo in občutek, da niso same. Veliko oseb z motnjami hranjenja ima namreč občutek, da so v tem same, da v resničnem življenju nimajo nikogar, ki bi jim stal ob strani, in se zato zatekajo na splet, kjer najdejo skupnost ljudi z enakimi težavami. Pro-ana strani imajo torej tudi vlogo zdravljenja; so način spoprijemanja z boleznijo, strategija obvladovanja posameznice in lahko pripomorejo k boljšemu duševnemu zdravstvenemu stanju.

Vsekakor je to nezdrav način spopadanja, toda ko se ti zdi, da je to edina strategija obvladovanja, se je trdno držiš. (S12)

Uporabnic ne silijo ne v bolezen in ne v zdravljenje.

... da poskušajo zvabiti dekleta v motnjo, večinoma tega ne počnejo, ne bodo pa silile deklet, da se grejo zdraviti, če niso pripravljene. (R9)

Pro-ana strani imajo tudi izpovedovalno funkcijo. Po Ciottiju (2016) je pisanje povezano z izboljšanjem počutja in zmanjšanjem stresa pri tistih, ki to počnejo redno. Pisanje o negativnih mislih, svojih problemih ipd. prinaša čustveno sproščanje, z njim lajšamo čustveno napetost, je katarzično. Izboljšuje telesno in duševno zdravje, zmanjšuje tesnobo in depresijo. Pisanje najbolj koristi tistim, ki imajo manj možnosti, da se zaupajo drugim, ali pa pripadajo stigmatiziranim družbenim skupinam (Richards, Beal, Seagal in Pennebaker, 2000, str. 156–160).

Skårderud (2003, str. 82) opisuje, da je občutek sramu pogosto povezan s tišino in zadrževanjem, da bi svoja čustva in misli izrazili z besedami. Strani imajo tudi položaj moči, ki se kaže v posredovanju nasvetov. Strife in Rickard (2011, str. 215) opozarjata na razlike v rabi jezika. Tiste uporabnice, ki so izrazile stališče, da je anoreksija življenjski slog, uporabljajo jezik, ki poudarja nadzor in moč ter kaže na to, da se zmorejo odpovedati hrani, da so resnično močne in imajo popoln nadzor nad svojim življenjem. Po zaslugi posredovanja nasvetov drugim se počutijo večvredne, močnejše. Z raziskavo sva ugotovili tudi, da so pro-ana strani tudi medij za spolne perverznejše, ki z lahkoto dostopajo do slik in uživajo ob gledanju pogosto pomanjkljivo oblečenih deklet z anoreksijo, saj te na spletu redno objavljajo svoje fotografije in se ne zavedajo, kdo vse te fotografije vidi.

Razlogi za ustvarjanje pro-ana vsebin oziroma dostopanje do njih so različni in odvisni od posameznice. V najini raziskavi so anketiranke najpogostejše omenjale občutek skupnosti, ki jim ga pro-ana strani zagotavljajo. Gre za občutek pripadnosti, pogosto je vzpostavljanje novih prijateljstev in poznanstev. Uporabnice med seboj spletejo tesne prijateljske vezi, čeprav se še nikoli niso videle v živo. Imajo občutek, da jih druge članice razumejo, spoštujejo in jih ne obsojajo.

O svoji motnji hranjenja ne morem govoriti s svojimi starši ali prijatelji, zato je zelo lepo imeti skupnost, ki razume. (S8)

Drugi najpogostejši razlog je hujšanje. Pro-ana strani zagotavljajo pomoč in motivacijo za izgubo teže, provocirajo uporabnice, spodbujajo, informirajo o varni hrani, objavljajo načrte telovadbe, utrjujejo željo po spremembi videza. Objave, ki prikazujejo lakoto kot sramotno, lahko uporabnice motivirajo, naj še naprej omejujejo vnos hrane oziroma naj stradajo kljub telesnemu nelagodju, ki ga lakota spremlja (Happel Krautbauer, 2016, str. 45). Za nekatere je razlog uporabe pro-ana strani razumevanje drugih uporabnic in možnost izpovedovanja, drugim pro-ana strani pomenijo varen prostor.

In ko sem našla te strani, sem jih doživela kot nekakšno »varno mesto«, kjer sem se lahko pogovarjala z ljudmi, ki so šli skozi iste stvari kot jaz, in tako sem lahko z njimi delila svoje misli, ne da bi obremenjevala koga od moje družine ali prijateljev iz resničnega življenja. (P5)

Nekatere si zavestno prizadevajo za poslabšanje svojega zdravstvenega stanja: prepričati se hočejo, da imajo res motnjo, ali hočejo s pomočjo uporabe strani razviti anoreksijo.

In nekako si želim priti do tega stanja v resničnem življenju, zato da me bodo drugi jemali resno in mi bodo verjeli. (D7)

Eden izmed razlogov je tudi stereotipiziranje motenj hranjenja oziroma spregledanost teh motenj zaradi stereotipov. Stereotipna predstava osebe, ki trpi za motnjo hranjenja, je suha, mlajša ženska, vendar to ni nujno res. Za motnjo hranjenja lahko zboli vsak, ne glede na starost, raso oziroma etnično pripadnost, spol ali telesno težo. Ker nekatere uporabnice na pogled ne ustrezajo tej predstavi, jih družinski člani, prijatelji in strokovnjaki ne jemljejo resno in se uporabnice tudi same začnejo počutiti, kot da same sebi lažejo, da imajo motnjo hranjenja. Pro-ana skupnosti jim zagotavlja prostor, kjer jih druge uporabnice vzamejo resno in verjamejo v njihovo bolezen.

Raziskovali sva tudi vplive pro-ana strani na misli in občutke, vedenje, odnose s prijateljicami in družino ter na okrevanje oseb s težavami zaradi anoreksije. Ugotovili sva, da pro-ana strani pri uporabnicah vzbujajo pozitivne občutke (npr. vznemirjenost), negativne občutke (npr. jezo) ali mešana čustva (npr. ljubezen in sovraštvo).

Sovražim vse glede teh spletnih strani, pa vendar ... na nek način jih imam rada. (U28)

Strani večinoma na misli in občutke vplivajo negativno, saj pripomorejo k slabšemu duševnemu zdravju, slabši samopodobi, manjši samozavesti, pre-

pričujejo uporabnice, da so osamljene, da se morajo počutiti osamljene, jih prepričujejo, da imajo anoreksijo ... Pozitivno pa vplivajo na uporabnice tako, da jim pomagajo pomiriti se ob prenašanju, spodbujajo in opominjajo jih, da so zdaj zdrave, in jim pomagajo odgnati negativne misli. Zaradi podpore drugih je lahko uporabnica bolj sproščena, saj ponotranji sprejemanje motnje in se počuti manj osramočeno. Nekatere uporabnice so zaradi pro-ana objav razvile glas v glavi, ki jim govori, kaj naj počnejo oziroma česa naj ne počnejo. Pro-ana strani vplivajo tudi na povečano tekmovalnost glede hujšanja in motnje hranjenja, vplivajo pa lahko tudi na to, da uporabnice popačeno vidijo telesa. Telesa, ki so jih v preteklosti videle kot suha, zdaj vidijo kot debela.

Več kot polovica anketirank v raziskavi meni, da je vpliv pro-ana strani na vedenje negativen. Tudi Schroeder (2010, str. 17) ugotavlja, da pro-ana strani uporabnice motivirajo k nadaljnjemu stradanju ali drugim škodljivim vedenjem, npr. samopoškodovanju. Številne uporabnice so začele uporabljati metode za izgubo telesne teže (npr. stradanje, omejevanje vnosa hrane). Kljub vsemu pa je zelo verjetno, da bi se tako vedle tudi, če pro-ana strani ne bi uporabljale.

Vseeno bi stradala in se omejevala, vendar pa mi strani dajo občutek, da je to v redu, naj se ne počutim osramočeno zaradi svojih prehranjevalnih navad, čeprav vem, da niso zdrave. (R29)

Strani s spodbujanjem k tem vedenjem normalizirajo ta vedenja tako, da uporabnica čuti, da so sprejemljiva, upravičena in včasih celo zaželena. Pozitivna plat teh strani je, da vplivajo na to, da uporabnice jedo bolj zdravo, in jim predstavljajo veliko tehnik zmanjševanja škode, ki jih uporabnice nato upoštevajo (npr. jemanje dodatnih elektrolitov). Pro-ana strani lahko vplivajo tudi na to, da uporabnica fizično zboli ali pa razvije motnjo hranjenja, če je pred tem ni imela.

Pro-ana strani na spremembo odnosov večinoma ne vplivajo, nanje vpliva motnja hranjenja sama. Zaradi utrujenosti in žalosti uporabnic so odnosi slabši in bolj zapleteni, saj pogosto izbruhnejo prepiri. Uporabnico je strah, da jo bodo drugi zapustili, to pa velikokrat povzroči oddaljitev in občutek osamljenosti. Ker jim družinski člani in prijateljice včasih ne verjamejo oziroma ne vidijo, da so bolne, si uporabnice želijo bolezen utemeljiti in jim dokazati, da so res bolne.

To je del razloga, zakaj si želim postati res »slaba«, da ji dokažem, da sem res bolna. (E22).

Pro-ana strani vplivajo na to, da se uporabnice zapirajo vase, se izolirajo, izogibajo se družinskim večerjam, druženju s prijateljicami in družino. Ker jim je težko govoriti z njimi, se jim raje izogibajo. Pogosto nimajo veliko prijateljic v resničnem življenju in se raje pogovarjajo s spletnimi. Motnjo navadno pred drugimi skrivajo.

Večina anketiranih uporabnic je menila, da imajo pro-ana strani na okrevanje slab vpliv in več kot polovica uporabnic si sploh ne želi okrevati. Pro-ana strani s provokativnimi vsebinami zmanjšujejo željo po okrevanju oziroma otežujejo okrevanje in povečujejo željo biti suh. Nekatere se na skupnost pre-

več navežejo, saj imajo tam prijateljice, podporo, in zato nočejo oditi. Pro-ana vsebine pri tistih, ki so že okrevale, vzbujaajo željo ponovno zboleti.

Ko sem si opomogla, sem morala izbrisati svoje račune in jih odstraniti. V trenutku, ko stvari postanejo ponovno težke? Takoj nazaj k njim in ponovno si na začetku. (T43)

Po drugi strani pa pro-ana strani uporabnic ne silijo, ampak spodbujajo k zdravljenju, in ta pristop se uporabnicam zdi ključen za okrevanje. Pri terapiji jih npr. moti prav to, da jih silijo jesti. Anoreksija je ozdravljiva, vendar je zelo pomembno, da se posameznica sama odloči za zdravljenje in da je za okrevanje motivirana, drugače zdravljenje ne bo uspešno. Nekatere uporabnice menijo, da bi jih pro-ana skupnost pri zdravljenju podprla in jih ne bi poskušala odvrti od okrevanja. Uporabnice se za uporabo pro-ana strani odločajo tudi zato, ker so strani anonimne in brezplačne, v nasprotju z visokimi cenami terapij.

Terapija navadno poteka v živo, to pa lahko povzroča različne težave: obvezna navzočnost, strah pred nesprejetjem, socialna tesnoba, neučinkovito svetovanje (McCormack in Coulson, 2009, str. 9). Splet pomeni varen prostor brez predsodkov in stigmatizacije, prostor, kjer lahko ljudje, ki imajo različne težave, prosto in brezplačno posredujejo informacije in dobijo podporo na bolj anonimni način (Eichhorn, 2008, str. 67).

Polovica anketiranih še nikoli ni iskala pomoči glede zdravljenja, predvsem zaradi visokih cen zdravljenja in terapije ter lastne nepripravljenosti na zdravljenje.

In si ga ne morem privoščiti. (K7)

Tiste, ki pa so se odločile za zdravljenje, so se zatekale k terapiji, ki je nekaterim pomagala, nekaterim ne. Nekatere so pomoč iskale pri psihologih, v centru za duševno zdravje, skupini za samopomoč za osebe z motnjami hranjenja, pri srednješolskih svetovalcih (psihologu, socialni delavki), ki pa jih niso jemali resno. Večinoma so z izkušnjami nezadovoljne. Kot pglavitne razloge neučinkovitosti navajajo slabo pripravljenost terapevtov, da jih niso jemali resno in da so jih silili jesti. Menijo, da je terapija prek telefona ali spleta neučinkovita ter da je terapija lahko učinkovita le, če je terapevt sam imel motnjo hranjenja, saj tako uporabnice razume. Zdaj uporabnice namreč menijo, da jih terapevti in drugi strokovnjaki ne bodo razumeli. Velik del uporabnic pomoč išče na spletu, predvsem prek različnih pro-ana strani in podpornih aplikacij.

Sklep

Pro-ana strani imajo pomembno vlogo za tiste, ki trpijo zaradi motenj hranjenja. Kot socialne delavke moramo biti o teh straneh dobro obveščene. Pro-ana strani ponujajo uporabnicam možnost anonimnega pridobivanja informacij, vodenja in čustvene podpore (Branley in Covey, 2017, str. 2), zato si moramo socialne delavke prizadevati, da uporabnicam vse te stvari zagotovimo v resničnem življenju, na zdrav način. Tako ne bodo čutile potrebe zatekati se k pro-ana stranem. Da bi lahko uporabnicam pro-ana spletnih strani ustrezno pomagali, moramo strokovnjaki najprej razumeti, kaj pro-ana strani sploh so,

kaj so njihove vloge in kaj so informacije, ki jih osebe z motnjami hranjenja prejemajo na teh straneh. Informacije o tem pa lahko prejmemo s sprotnimi usposabljanji in izobraževanji, saj se pro-ana strani in skupnosti nenehno posodablja in spreminja.

Zelo pomembno je, da socialne delavke osebam s težavami zaradi motenj hranjenja omogočimo varen prostor, v katerem se ne bodo počutile obsojane, ampak bodo sprejete in slišane. Večina anketiranih uporabnic se namreč zaveda negativnih vplivov pro-ana strani in jih uporabljajo zgolj zaradi koristi, ki jih pro-ana strani zagotavljajo. Če uporabnice razkrijejo, da so strani uporabljale, ima socialna delavka lahko predstavo o tem, kakšne nasvete so si ogledale, in zato uporabnico vodi k nadaljnjemu pogovoru o netočnih informacijah, ki so jih prejele (Reali, 2015, str. 3). Z uporabnico se lahko pogovori o razlogih, zakaj je obiskovala pro-ana strani, in jo nato, na podlagi njenih odgovorov, usmeri k varnejšim, boljšim alternativam, npr. k skupini za samopomoč, če je uporabnica izrazila, da se je v svoji bolezni počutila osamljeno, pro-ana strani pa so ji dale občutek pripadnosti skupini; željo po pisanju bloga pa lahko nadomesti s pisanjem dnevnika. Skupaj z uporabnico raziskujemo njene potrebe. Usmerimo in spodbujamo jo k iskanju skupnosti, ki je usmerjena v zdravljenje in kjer se uporabnica lahko izpoveduje na varnejši način in ima prav tako občutek pripadnosti skupnosti.

Socialne delavke in drugi strokovnjaki bi morali bolje poznati pro-ana strani tudi zato, da se bodo uporabnice počutile bolj razumljene in jim bo lažje povedati, da take strani uporabljajo. Treba je povečati znanje o pro-ana skupnosti, poleg tega pa članicam te skupnosti, ki so prišle na terapijo, pomagati, da bi našle podporo tudi drugje. Več kot strokovnjaki vedo o tej tematiki, bolj lahko pomagajo svojim uporabnicam pri spoprijemanju s skušnjavo, da se po okrevanju vrnejo v pro-ana skupnost (Boniel-Nissim in Latzer, 2016, str. 19). Drugih koristi uporabe pro-ana strani v raziskavi nisva zaznali, saj je toliko več škodljivih elementov in se strinjava z uporabnicami, da pro-ana strani ni mogoče uporabiti kot sredstva pomoči za zdravljenje.

Predvsem je pomembno, da v obstoječih programih in storitvah, ki so namenjene osebam z motnjami hranjenja, socialne delavke še bolj uporabljamo sodobne koncepte socialnega dela, omogočamo varen prostor ter zagotavljamo podporo in pomoč na način soustvarjanja rešitev, ki bodo pomenile kakovostno okrevanje, da se bodo ljudje počutili sprejete in varne. To so namreč prav tisti vidiki, ki jih zdaj iščejo na pro-ana straneh.

Viri

- Abbate, D. G., Gramaglia, C., Pierò, A., & Fassino, S. (2006). Eating disorders and the Internet: cure and curse. *Eating and Weight Disorders*, 11(2), 68–71. Pridobljeno 30. 1. 2020 s <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16809973>
- Bine, A. S. (2013). *Social media is redefining 'depression'*. Pridobljeno 30. 1. 2020 s <https://www.theatlantic.com/health/archive/2013/10/social-media-is-redefining-depression/280818/>
- Bond, E. (2012). *Virtually anorexic – where's the harm? A research study on the risks of pro-anorexia websites*. London: Childnet International.

- Boniell-Nissim, M., & Latzer, Y. (2016). *The characteristics of Pro-Ana community*. Pridobljeno 20. 1. 2020 s <http://www.mbn-psychonet.com/AllSites/1799/Assets/14.pdf>
- Borzekowski, D. L., Schenk, S., Wilson, J. L., & Peebles, R. (2010). e-Ana and e-Mia: a content analysis of pro-eating disorder Web sites. *American Journal of Public Health*, 100(8), 1526–1534. Pridobljeno 1. 1. 2020 s <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2901299/>
- Branley, D. B., & Covey, J. (2017). Pro-ana versus Pro-recovery: a content analytic comparison of social media users' communication about eating disorders on Twitter and Tumblr. *Frontiers in Psychology*, 8(1356), 1–8. Pridobljeno 2. 2. 2020 s <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5554530/>
- Bronstein, J. (2013). Personal blogs as online presences on the internet: exploring self-presentation and self-disclosure in blogging. *Aslib Proceedings*, 65(2), 161–181. Pridobljeno 12. 1. 2020 s https://www.researchgate.net/publication/263143004_Personal_blogs_as_online_presences_on_the_internet_Exploring_self-presentation_and_self-disclosure_in_blogging
- Ciotti, G. (2016). *The psychological benefits of writing*. [Blog]. Pridobljeno 21. 1. 2020 s <https://www.helpscout.com/blog/benefits-of-writing/>
- Conger, K. (2006). *Two studies offer new insights into eating disorders*. Pridobljeno 27. 9. 2019 s <https://news.stanford.edu/news/2006/december6/med-eating-120606.html>
- Černe, G. (2020). *Vloga pro-ana spletnih strani pri težavah z motnjami hranjenja*. (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- De Shazer, S. (1985). *Keys to solution in brief therapy*. New York: W. W. Norton.
- Eichhorn, K. C. (2008). Soliciting and providing social support over the Internet: investigation of online eating disorder support groups. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 14(1), 67–78. Pridobljeno 28. 1. 2020 s <https://academic.oup.com/jcmc/article/14/1/67/4582965>
- Happel Krautbauer, K. (2016). *A grounded theory analysis of the functions of proana social media accounts* (magistrsko delo). Pridobljeno 26. 9. 2019 s <https://pdfs.semanticscholar.org/2a30/4c754988394b1a3d8fa7e6254983831d6e32.pdf>
- Hekman, E. (2016). Pro-recovery: an exploration of online communities and support for eating disorders on Instagram (magistrsko delo). Pridobljeno 20. 1. 2020 s <https://scripties.uba.uva.nl/scriptie/620207>
- Ko, H.-C., & Pu, H.-J. (2011). *Understanding the impact of bloggers' self-disclosure on resilience*. Paper presented at the 5th International Conference on Ubiquitous Information Management and Communication, Seoul, Korea.
- McCormack, A., & Coulson, N. S. (2009). Individuals with eating disorders and the use of online support groups as a form of social support. *Psychosocial Research on Cyberspace*, 3(2), 12–19. Pridobljeno 29. 1. 2020 s <https://cyberpsychology.eu/article/view/4228/3271>
- Mesec, B. (1997). *Metodologija raziskovanja v socialnem delu I: načrtovanje raziskave* (študijsko gradivo za interno uporabo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Miura, A., & Yamashita, K. (2007). Psychological and social influence on blog writing: an online survey of blog authors in Japan. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(4), 1452–1471. Pridobljeno 14. 1. 2020 s https://www.researchgate.net/publication/220438174_Psychological_and_Social_Influences_on_Blog_Writing_An_Online_Survey_of_Blog_Authors_in_Japan
- Mulveen, R., & Hepworth, J. (2006). An interpretive phenomenological analysis of participation in a pro-anorexia internet site and its relationship with disordered eating. *Journal of Health Psychology*, 11(2), 283–296. Pridobljeno 13. 1. 2020 s <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16464925>
- Patel, R., Chang, T., Greysen, S. R., & Chopra, V. (2015). Social media use in chronic disease: a systematic review and novel taxonomy. *The American Journal of Medicine*, 128(12), 1335–1350. Pridobljeno 28. 1. 2020 s <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/26159633>
- Pettersen, H. H., Rørvik, S. A., & Wanvik, H. (2011). *Exploring the experience of having an*

- eating disorder and blogging about the illness: an interpretative phenomenological analysis*. Bergen: Faculty of Psychology, University of Bergen.
- Real, E. C. (2015). *Advice giving in online eating disorder forums: what clinical social workers need to know* (magistrsko delo). Pridobljeno 10. 1. 2020 s <https://scholarworks.smith.edu/theses/651/>
- Rich, E. (2006). Anorexic dis(connection): managing anorexia as an illness and an identity. *Sociology of Health & Illness*, 28(3), 284–305. Pridobljeno 12. 1. 2020 s <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1467-9566.2006.00493.x>
- Richards, J. M., Beal, W. E., Seagal, J. D., & Pennebaker, J. W. (2000). Effects of disclosure of traumatic events on illness behavior among psychiatric prison inmates. *Journal of Abnormal Psychology*, 109(1), 156–160. Pridobljeno 16. 1. 2020 s <https://psycnet.apa.org/record/2000-13847-019>
- Schmidt, U., Bone, G., Hems, S., Lessem, J., & Treasure, J. (2002). Structured therapeutic writing tasks as an adjunct to treatment in eating disorders. *European Eating Disorders Review*, 10(5), 299–315. Pridobljeno 16. 1. 2020 s https://www.researchgate.net/publication/227814826_Structured_therapeutic_writing_as_an_adjunct_to_treatment_in_eating_disorders
- Schroeder P. A. (2010). *Adolescent girls in recovery for eating disorders: exploring past pro-anorexia internet community experiences*. Alhambra, CA: Alliant International University.
- Skårderud, F. (2003). Sh@me in cyberspace. Relationships without faces: the e-media and eating disorders. *European Eating Disorders Review*, 11(3), 5–169. Pridobljeno 19. 1. 2020 s http://in3.uoc.edu/opencms_in3/export/sites/in3/webs/grups_de_recerca/psinet/_resources/documents/Skarderud.pdf
- Strife, S., & Rickard, K. (2011). The conceptualization of anorexia: the pro-ana perspective. *Affilia: Journal of Women and Social Work*, 26(2), 213–217. Pridobljeno 12. 1. 2020 s <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0886109911405592>
- Tierney, S. (2006). The dangers and draw of online communication: pro-anorexia websites and their implications for users, practitioners, and researchers. *Eating Disorders*, 14(3), 181–190. Pridobljeno 18. 1. 2020 s <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/16807213>
- Tozzi, F., Sullivan, P. F., Fear, J. L., McKenzie, J., & Bulik, C. M. (2003). Causes and recovery in anorexia nervosa: the patient's perspective. *International Journal of Eating Disorders*, 33(2), 143–54. Pridobljeno 20. 1. 2020 s <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.413.8115&rep=rep1&type=pdf>
- Van Pelt, J. (2009). Eating disorders on the Web — the Pro-Ana/Pro-Mia movement. *Social Work Today*, 9(5), 20. Pridobljeno 7. 10. 2020 s <https://www.socialworktoday.com/archive/092109p20.shtml>
- Winzelberg, A. (1997). The analysis of an electronic support group for individuals with eating disorders. *Computers in Human Behavior*, 13(3), 393–407. Pridobljeno 27. 1. 2020 s <https://bit.ly/3jRa0c9>

Kristina Urh

Primerjava med postopki nacionalnih in mednarodnih posvojitvev v Sloveniji in na Hrvaškem

Predstavljena je raziskava s socialnimi delavkami z izkušnjami pri postopkih posvojitvev in postopkih meddržavnih posvojitvev v Republiki Sloveniji in Republiki Hrvaški. Namen raziskave je bil prikazati razlike in podobnosti med postopkoma v obeh državah, raziskati reproduktivne pravice žensk, prikazati najnovejše statistične podatke, pregledati perspektivo otrok in potencialnih posvojiteljev na sam postopek, se seznaniti s posebnostmi na tem področju in predvsem ponuditi predloge, kako učinkovitejše delovati na področju posvojitvev.

Ključne besede: centri za socialno delo, otrokove pravice, reproduktivne pravice, splav, antirasizem, posvojitelji.

Kristina Urh je leta 2020 diplomirala na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Podiplomski študij nadaljuje na Pedagoški fakulteti Univerze na Primorskem v Kopru, smer Inkluzivna pedagogika. Kontakt: kristina.urh@gmail.com.

Comparison between the processes of national and international adoptions in Slovenia and Croatia

A research on social workers with experience in intra- and intercountry adoption procedures in the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia is presented. The purpose of the research was to show the differences and similarities between the two procedures in both countries, to relate to women's reproductive rights, to show the latest statistics, to review the perspective of children and potential adopters on the procedure and, above all, to come up with proposals on how to work more effectively in the field of adoptions.

Keywords: centres for social work, children's rights, reproductive rights, abortion, anti-racism, adopters.

Kristina Urh completed her university studies at the Faculty of Social Work, University of Ljubljana, in 2020. She is continuing her postgraduate studies at the Faculty of Education of the University of Primorska in Koper, majoring in Inclusive pedagogy. Contact: kristina.urh@gmail.com.

Uvod

Zaviršek (2012) posvojitev definira kot kompleksen in vseživljenjski proces. Je osebno dejanje osebe, zakoncev ali zunajzakonskih partnerjev in hkrati pravno-formalni postopek, ki ga opravljajo socialne službe. S posvojitvijo se povežejo družina, ki je posvojila otroka, biološka družina in otrok. Je ena izmed najbolj znanih in tudi ena izmed najstarejših oblik socialnega starševstva. Pri posvojitvah mora biti osnovno vodilo, da se otroku poišče najprimernejše nadomestilo staršev glede na njegove potrebe, starost in druge okoliščine (Zaviršek, 2012).

Motivi za posvojitev otroka na Hrvaškem so podobni kot v Sloveniji: neplodnost zakoncev, želja po večjem številu otrok, pomoč otrokom in drugi altruistični razlogi.

Uporabljena metodologija

Vrsta raziskave

Izvedena raziskava je kvalitativna, saj so vrednosti spremenljivk navedene z besedami, dobljeni podatki pa so tudi obdelani in analizirani na besedni način (Mesec, 2017/2018, str. 11). Raziskava je poizvedovalna (eksplorativna), saj so bili nameni odkriti probleme, jih formulirati in s preučevanjem manjšega števila primerov oblikovati preverljive hipoteze. Prav tako je raziskava empirična, saj sem zbirala novo, izkustveno gradivo (Mesec, Rape Žiberna in Rihter, 2009, str. 80, 84), in primerjalna, ker sem obravnavala vzorce podobnosti in različnosti postopkov posvojitve v dveh državah, da bi ugotovila razlike v postopkih (Hafner Fink, 2007, str. 117–120).

Merski inštrument in viri podatkov

Metoda raziskovanja je spraševanje oziroma intervju, merski inštrument pa je delno strukturiran vprašalnik, saj sem po potrebi odgovore prilagajala pogovorom oziroma sogovornicam (Mesec, Rape Žiberna in Rihter, 2009, str. 230). Vprašalnik je sestavljen iz petnajstih vnaprej pripravljenih vprašanj. Pripravila sem ga sama na podlagi predhodnega znanja in izkušenj, pridobljenih med študijem in praktičnim usposabljanjem. Viri podatkov so intervjuji in odgovori na vprašanja.

Populacija in vzorčenje

Populacija opravljene raziskave so bili zaposleni socialni delavci na vseh centrih za socialno delo v Sloveniji in vseh centrih za socialno skrb na Hrvaškem, ki od 1. 11. 2019 delujejo na področju posvojitve. Vzorec moje raziskave je pet socialnih delavk, ki delujejo na področju posvojitve na Centru za socialno delo Primorsko-Notranjska, enota Ilirska Bistrica, in pet socialnih delavk, ki delujejo na področju posvojitve na Centru za socialno skrb Reka (Hrvaška). Vzorec moje raziskave je neslučajnostni in priročni, ker sem osebe za intervjuje iskala na meni najpreprostejši in najdostopnejši način, torej prek telefonskih klicev in v bližini mojega kraja bivanja.

Zbiranje podatkov

Podatke sem zbirala v desetih intervjujih. Intervjuvanke sem za sodelovanje prosila najprej prek telefona. Intervjuje sem opravljala po vnaprej dogovorjenem terminu od 15. do 31. januarja 2020 v prostorih Centra za socialno delo Primorsko-Notranjska, enota Ilirska Bistrica, in na Centru za socialno skrb na Reki. Intervjuje sem izvedla osebno z neposrednim spraševanjem. Vsak intervju je trajal približno 20 minut. Intervjuvanke so si pri vprašanjih vzele čas za premišljevanje.

Obdelava in analiza podatkov

Za obdelavo in analizo podatkov sem uporabila metodo kvalitativne analize. Intervjuje sem najprej dobesedno prepisala in uredila v wordovem dokumentu. Pri jeziku sem ohranila pogovorni jezik intervjuvank in pogovorov v originalu.

nisem prevajala. Pazila sem, da besedam nisem spremenila pomena, zato je bil moj poseg v intervjuje minimalen. Za raziskavo sem uporabila celotne stavke sogovornic in jih potem uporabila za analizo, razpravo in sklep. Za namene obdelave in analize podatkov sem se pogovarjala s Centrom za socialno delo Primorsko-Notranjska, enote Ilirska Bistrica, Postojna in Cerknica, s Centrom za socialno skrb na Reki, Hrvaškim zavodom za javno zdravje, Inštitutom za javno zdravje (NIJZ), z našim MDDSZ, s hrvaškim MDOMSP, z Ministrstvom za notranje zadeve RS, Statističnem uradom RS ter z društvi Na drugi način, Adopta in Deteljica.

Rezultati

Postopek posvojitve

Ugotovitve o postopku posvojitve v Sloveniji in na Hrvaškem sem strnila v deset točk.

Prvič, poglobitni pravni vir na področju posvojitvev v Republiki Sloveniji je Družinski zakonik (2019), posvojitve na Hrvaškem pa ureja Obiteljski zakon (2015). Za posvojitve je na Hrvaškem pristojen center za socialno skrb (v izvirniku centar za socijalnu skrb; ima enake pristojnosti kakor slovenski centri za socialno delo) kot javna ustanova, ki jo je ustanovilo Ministrstvo za demografijo, družino, mlade in socialno politiko, ki ureja socialno varstvo. Med samo izvedbo postopka posvojitve v Sloveniji in na Hrvaškem tako ni vidnih razlik.

Drugič, pomembno je omeniti, da slovenska zakonodaja ne določa odprte posvojitve. To pomeni, da nimajo vsi udeleženi (biološka mati oziroma družina, otrok in potencialni posvojitelji) pravice do resnice. Otrok je za oblikovanje ustrezne identitete prisiljen izvedeti resnico o svojem izvoru. Prav tako rezultati kažejo, da včasih stik z biološko materjo otroku koristi in ne škodi (Klun, 2008, str. 21). Rapoša Tanjšek meni, da je odprta posvojitvev edini možni koncept socialnega dela v odnosu do vseh treh udeležencev (Tanjšek Rapoša idr., 2002 str. 2). V hrvaški zakonodaji pa je določeno, da ima otrok pravico, da od staršev, ki so ga posvojili, izve, da je posvojen. Posvojitelji so tako dolžni otroku najpozneje do sedmega leta starosti na primeren način povedati, da je posvojen, če je otrok starejši, pa takoj po posvojitvi. Odprta posvojitvev je na Hrvaškem uzakonjena (Obiteljski zakon, 2015, 206. člen).

Tretjič, enakost oziroma podobnost med postopkoma je opazna tudi, če bi otroka hotela posvojiti istospolna partnerja, saj takšna posvojitvev ni dovoljena ne v Sloveniji ne na Hrvaškem. Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti (2005) in Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola (2014) ne urejata razmerij partnerja do otrok. V slovenskih istospolnih skupnostih je dovoljena enostranska posvojitvev, torej lahko vsak od registriranih istospolnih partnerjev s soglasjem partnerja posvoji njegovega otroka (Zaviršek, 2012, str. 66). Na Hrvaškem bi bilo najpomembneje določiti jasne zakone in pravilnike, ki bi regulirali možnost istospolnih partnerjev za posvojitvev otrok (Sedlar, 2017). Dogaja se, da strokovne osebe ali zdravstveni delavci niso dovolj informirani, izobraženi in ne poznajo posebnosti posvojitvev. Na Hrva-

škem restriktivni zakonski in institucionalni okviri podpirajo diskriminacijo istospolnih družin. Istospolno usmerjeni ljudje želijo postati starši zaradi istih razlogov kot heteroseksualna večina. Po podatkih (Martinović, 2020) si 80 % vseh ljudi želi postati starš, pri istospolno usmerjenih pa je ta odstotek le 46 %. Večina se jih odreče želji po starševstvu zaradi zakonskih in družbenih omejitev, ki jih doživljajo istospolno osebe pri načrtovanju družine.

Četrtrič, omejitve in zahteve glede samega postopka posvojitve so tako v Sloveniji kot na Hrvaškem enake. Razlika je v tem, da imajo na Hrvaškem šolo za potencialne posvojitelje (Udruga »Na drugi način«, b. d.) in več otrok, ki bi jih starši lahko posvojili, saj je v domovih za otroke veliko otrok, to pa kaže na slabo urejenost reproduktivnih pravic žensk in močnejši vpliv patriarhata. Največja razlika se kaže v organih odločanja. V Sloveniji ima to pristojnost sodišče, ki upošteva mnenje centra za socialno delo, na Hrvaškem pa postopek v celoti vodijo centri za socialno skrb.

Petič, celoten postopek posvojitve je po pripovedih socialnih delavk iz obeh držav izjemno dolgotrajen. V Sloveniji traja od štiri do osem let, na Hrvaškem pa od enega do treh let. Razlogi so različni, omenim lahko najpomembnejše, kot so pomanjkanje rokov, neorganiziranost centrov, hitrost obdelane dokumentacije, nekoordinacija različnih strokovnjakov in pa tudi to, koliko otrok je trenutno vpisanih v evidenco posvojitev. Med raziskovanjem sem ugotovila, da to, da ni otrok za posvojitev, ne smemo jemati kot problem.

Šestič, rasizem je ideologija ali praksa, ki se kaže v moči in dozdevni večvrednosti ene skupine nad drugo zaradi rase, barve kože, nacionalnosti ali kulture. Rasizem se manifestira na individualni, skupinski in institucionalni ravni. Ima ključno vlogo pri krepitvi socialne kontrole nad deprivilegiranimi ljudmi in ima eno od ključnih mest v sistemu državne blaginje (Dominelli, 1995, str. 183–184). Potencialni starši se v Sloveniji srečujejo predvsem z vsakdanjim rasizmom, ki se na prvi pogled zdi zelo nedolžen. Zanj so značilni buljenje, dotikanje, denormalizacija v obliki vprašanj, pripisovanje določenih značilnosti ali spretnosti in pa poudarjanje teh etničnih posebnosti otroka (Zaviršek, 2012, str. 189). V kontekstu posvojitev, predvsem meddržavnih, so nekateri otroci (npr. romski, hendikepirani) obravnavani drugače oziroma so diskriminirani. Takšni otroci gredo tudi težje v posvojitev, saj jih ljudje ne želijo posvojiti. Pojavljajo se torej predsodki staršev. Nekateri potencialni starši so otroka odklonili zaradi znamenj hendikepa, barve kože in las. To lahko povežemo s sodobnim rasizmom, ki se v javnosti ne kaže (Klun, 2008, str. 49–50).

Na Hrvaškem uporabljajo izraz multikulturno delo, ki vsebinsko ustreza našemu pojmovanju antirasističnega socialnega dela. Kot sestavni del multikulturnosti bi morali problematizirati strukturne neenakosti, saj so odgovorne za večanje etničnih razlik pri razvijanju kulture skupin. Vse dokler neenakosti ne bodo odpravljene, etnično kompetentno delo ne bo moglo graditi mostov čez kulturne ovire. Pri tem bodo socialni delavci morali usvojiti spretnosti kulturne kompetentnosti, saj bodo le tako lahko razumeli drugačne poglede na svet, načine reševanja problemov, različne načine življenja, vrednote in etiko pripadnikov drugih kultur. Multikulturno delo po mojem mnenju na Hrvaškem ni tako napredno kot v nekaterih drugih državah Evrope, ki so

bolj dovzetne za kulturne razlike. Socialni delavci kot pomočniki, sodelavci, aktivisti ali strokovnjaki se bodo morali prilagoditi vedno več novim uporabnikom, ki jih bo zaznamovala ne samo socialno-ekonomska situacija, ampak tudi kulturna pripadnost (Žganec in Miljenović, 2011, str. 324–326).

V Sloveniji in na Hrvaškem si socialne delavke in delavci prizadevajo, da bi svoje delo opravili v skladu s antirasistično prakso socialnega dela. Zavzemati se morajo za zmanjševanje ekonomske in socialne izključenosti, za t. i. pozitivno diskriminacijo. Antirasistično socialno delo je metoda socialnega dela, ki poskuša odpraviti strukturne neenakosti, ki jih vzdržuje rasizem. Cilj je deprivilegiranim zagotoviti potrebne storitve v strokovnem odnosu, ki jim omogoča, da nadzorujejo svoje življenje (Dominelli, 1995, str. 190). Naslednji korak pri antirasistični praksi socialnega dela je tudi poznavanje zakonodaje, ki strokovnjake vodi pri njenem uresničevanju. Uporabljati je treba metode socialnega dela, kot so zagovorništvo, individualno načrtovanje, terensko delo, ki strokovnjakom pomagajo pri uresničevanju dobre prakse (Zorn, 2003, str. 307–308).

V državah je rasizem viden predvsem pri potencialnih posvojiteljih in v okolju. Na Hrvaškem je odprtost za posvojitev otrok iz druge kulture ali rase vse opaznejša prav zaradi širšega sprejemanja omenjene multikulturalnosti v družbi in zaradi promocije vedno več uspešnih posvojitvev iz drugih držav prek medijev, zgodb drugih potencialnih posvojitvev ipd. (Blažeka Kokorić, 2019, str. 100). Razlike glede antirasistične prakse med Slovenijo in Hrvaško so minimalne. Na Hrvaškem si socialna politika prizadeva predvsem za kulturno kompetentnost socialnih delavcev, saj se zavedajo, da je to področje, na katerem jim znanja primanjkuje. Obe državi si prizadevata za čim več izobraževanja socialnih delavcev in drugih strokovnjakov na področju posvojitve. V Sloveniji je antirasistična praksa bolj razdelana, ni omejena samo na kulturno kompetentnost socialnih delavcev, ampak si prizadeva, da bi se tudi v celoti izvajala. Opaziti je, da si na Hrvaškem prizadevajo za širjenje medkulturne kompetentnosti tudi med druge strokovnjake.

Sedmič, reproduktivna pravica žensk do splava je povezana tudi s posvojitvami. Gre za svobodno odločitev za razmnoževanje (kdaj, kolikokrat), informiranost in dostopnost do varnih in učinkovitih metod za načrtovanje družine. Pomembni so njihova cenovna dostopnost, dostopnost do drugih metod, ki so z zakonom določene, dostop do ustrezne zdravstvene oskrbe za varno nosečnost, svetovanje glede spolno prenosljivih bolezni in celotno seksualno zdravje s ciljem kakovostnega življenja (Buda, 2017, str. 10–11). Pomembna razlika med državama je, da na Hrvaškem reproduktivne pravice žensk niso dosledno upoštevane. Problem, ki se pojavlja v zadnjih letih na Hrvaškem, je, da Zakon o liječništvu (2003), Zakon o sestrinstvu (2003) in Zakon o ljekarništvu (2003) urejajo tudi pravico do ugovora vesti zdravstvenih delavcev (osebni pogovor z Eneo Mačašić s Centra za socialno skrb Rijeka, 20. 11. 2019).

Neustrezna državna regulacija, zdravniška korupcija, izkoriščanje položaja, spremenljivost cen posega na črno, pomanjkanje evidenc in ugovor vesti so samo nekatere od neregularnosti hrvaškega zdravstvenega sistema, s katerimi se srečujejo ženske, ki želijo prostovoljno prekiniti nosečnost. Danes splav tam sodi v t. i. sivo cono, saj je zakonsko dovoljen, v praksi pa njegovo izvajanje ni preprosto.

Prekinitev nosečnosti tako lahko opravijo v katerikoli bolnišnici, ki ima oddelek za ginekologijo in porodništvo, ampak še vedno ni na voljo v vseh. V nekaterih bolnišnicah zdravniki zaradi lastne vesti in pomanjkljivosti v zakonu splavov ne izvajajo. Po nekaterih informacijah nekateri zdravniki splave izvedejo na črno in zanje zaračunajo ceno, ki jo sami določijo in ni zakonsko regulirana. Ženske pa razumejo »skrivni« splav kot priložnost, da so manj izpostavljene različnim predsodkom okolice. Prav patriarhalna stigmatizacija je eden od pglavitnih razlogov za to, da je splav na Hrvaškem tabu. Dokler družba na Hrvaškem ne izstopi iz patriarhalnih socialnih norm, je nemogoče pričakovati napredek, povezan s tem, da bi se pravica do splava tudi ustrezno izvajala (Knežević, 2015).

Ocenjuje se, da na Hrvaškem več kot 300.000 žensk nima pristopa do primerne ginekološke oskrbe, cene zasebnih ginekoloških ordinacij pa se zvišujejo. Vse več Hrvatic odhaja opraviti splav v Slovenijo. Na začetku leta 2019 se je na Hrvaškem število žensk, ki so prišle opraviti splav v Brežice, povečalo za 25 % (Indeks, 2019a). V Sloveniji splav zavrne 3 % ginekologov, na Hrvaškem pa kar 60 %. Na Hrvaškem je prekinitev nosečnosti ženskam, katerih nosečnost je posledica posilstva, zavrnjena, pa čeprav imajo po zakonu pravico do njega. Splav na Hrvaškem bo postal še težje dostopen. Leta 2017 so v Saboru (hrvaškem parlamentu) sprejeli odlok o novem Zakonu o splavih, ki pa do danes še ni sprejet (Indeks, 2019b).

Podatki, pridobljeni od podatkovnega portala slovenskega Inštituta za javno zdravje (2020) in Hrvaškega zavoda za javno zdravstvo (2020), kažejo, da je število splavov različno glede na leto. V Sloveniji so razlogi za zmanjševanje splavov: upoštevanje reproduktivnih pravic žensk, šolska izobraževanja o varni spolnosti in regulacija zakonov, ki upošteva reproduktivne pravice žensk. Tudi na Hrvaškem se število splavov zmanjšuje, a je vedno pogostejša praksa izvajanje splavov na črno. Reprodukivne pravice žensk niso v celoti upoštevane, vidni so ekonomski in ideološki pritiski, ker država nima posluha za takšne probleme. Reprodukivne pravice žensk je tako v Sloveniji kot na Hrvaškem možno zaščititi le s kolektivnimi akcijami, premišljeno politiko ter razvijanjem globalnih strategij in nacionalnih inovacij (Geiger, 2006, str. 110–111).

Preglednica 1: Število splavov v Sloveniji in na Hrvaškem v letih 2012–2018.

LETO	ŠTEVILO SPLAVOV V SLOVENIJI	ŠTEVILO SPLAVOV NA HRVAŠKEM
2012	4.106	10.088
2013	4.011	8.922
2014	4.060	9.103
2015	3.682	8.362
2016	3.736	6.904
2017	3.529	6.145
2018	3.474	7.064

Vira: Nacionalni inštitut za javno zdravje (2020) in Hrvaški zavod za javno zdravstvo (2020)

Osmič, izzive in težave pri samem postopku posvojitve socialne delavke doživljajo drugače. Pomanjkanje otrok za posvojitev je v Sloveniji dejstvo, ki pomeni izziv

za družbo. Prav tako je izziv pomanjkanje financ, na katerega socialne delavke nimajo vpliva. Rejništva, ki so po mnenju socialnih delavk predolga, bi morala veljati kot začasni krizni ukrep. Na Hrvaškem so socialne delavke poudarile težavne in nepripravljene potencialne posvojitelje na samo posvojitev otroka. V Sloveniji obstaja sodelovanje med različnimi strokovnjaki, vendar ti med seboj ne sodelujejo dobro, na Hrvaškem pa je primer dobre prakse pokazal prav nasprotno, saj jim sodelovanje z drugimi strokovnjaki prinaša olajšanje pri delu.

Devetič, strokovnost in odlike socialnih delavk so na področju posvojitvev ključne. Poleg sočutja, privrženosti, izkušenj na področju posvojitvev, vsestranskosti in organiziranosti so najpomembnejši prav sposobnost za komunikacijo, smisel za humor in vztrajnost.

Desetič, Slovenija in Hrvaška med seboj ne sodelujeta. Socialne delavke so poudarile, da ima Slovenija malo vpisanih otrok v mednarodni evidenci posvojitvev in da večkrat sodeluje s Češko, Bolgarijo, Makedonijo, Bosno in Hercegovino ter Rusijo, sistem na Hrvaškem pa je zasnovan tako, da veliko otrok ostane v domovih za otroke in ne gredo v posvojitev.

Pomanjkanje raziskovanja na področju rejništva in oviran razvoj Hrvaške zaradi vojne v devetdesetih letih sta pripomogla k temu, da se stvari niso razvijale v skladu z otrokovimi potrebami kot tudi ne v skladu z rejniškimi in biološkimi družinami otrok. Javna skrb za otroke na Hrvaškem danes ne temelji na jasnem teoretskem modelu. To vpliva na prakso zagotavljanja psihosocialnih storitev na tem področju. Domovi za otroke so danes po sodobnih standardih oskrbe preveliki, imajo zastarelo organizacijsko obliko in premalo strokovnih delavcev, zato bi jih bilo treba nujno prenoviti. Na Hrvaškem je med bivanjem otrok v instituciji in zunaj nje predvideno in željeno razmerje 20 % : 80 %. V skladu s tem razmerjem je v sklopu deinstitutionalizacije treba otrokom zagotoviti bivanje v rejniških družinah, katerih število in kakovost se morata povečati s pomočjo večjega vlaganja na področje rejništva, in transformirati obstoječe ustanove, ki imajo manjšo kapaciteto. Treba si je prizadevati tudi za razvoj specializiranega rejništva za najmlajše in otroke s težavami v razvoju (Laklija, 2011, str. 292–293).

V Sloveniji je pravica otroka do bivanja zunaj institucije v celoti upoštevana. Domov za otroke ni. Otroci in mladoletniki, za katere starši ne skrbijo, ki nimajo staršev ali so brez družinske oskrbe, uživajo posebno varstvo in skrb države. Družinski zakonik (2019) določa, da država zagotavlja varstvo mladoletnim otrokom vselej, kadar je ogrožen njihov zdrav razvoj in kadar to zahtevajo druge koristi otrok. Oblike varstva, ki ga Družinski zakonik določa, so: posvojitev otroka, namestitvev v rejniško družino in skrbništvo. Katera oblika varstva je za določenega otroka najprimernejša, je odvisno od vsake konkretne situacije posebej, o tem pa odloča sodišče (osebni pogovor s Tanjo Oberski z Ministrstva za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti, 24. 4. 2020).

Postopek na področju meddržavnih posvojitvev

Postopek mednarodne posvojitve je v obeh državah enak – vodi ga pristojno ministrstvo. Na leto je v obeh državah le nekaj mednarodnih posvojitvev. Slove-

nija sodeluje predvsem s Češko, Bolgarijo in Makedonijo, zadnja leta pa otroci prihajajo tudi iz Rusije, Gvineje, Bosne in Hercegovine ter Gane. Na Hrvaškem pa zelo pogosto posvojijo otroka iz Afrike, v vseh letih je evidentiran le en primer posvojitve otroka iz Tajske (osebni pogovor z Ivano Ištuk s hrvaškega ministrstva za družino, 17. 4. 2019). Skupno meddržavnim posvojitvam v obeh državah je to, da imajo centri manj dela, starši pa več. V raziskavi sem ugotovila, da so potencialni posvojitelji naleteli na nepoznavanje samega postopka mednarodne posvojitve pri strokovnih delavcih. Postopki meddržavnih posvojitvev so v obeh državah bolj zamudni zaradi različnih notranjih organizacij držav. Ni sprejetih dodatnih sporazumov, socialne delavke pa nimajo dovolj izkušenj oziroma niso dovolj informirane.

Preglednica 2: Število notranjih in meddržavnih posvojitvev v Sloveniji in na Hrvaškem v letih 2012–2019.

Leto	Število vseh posvojitvev (Slovenija in tujina)	Št. posvojitvev v Sloveniji (v oklepaju je število enostranskih posvojitvev*)	Št. posvojitvev iz tujine	Število vseh posvojitvev na Hrvaškem
2012	70	35 (18)	35	111
2013	43	28 (19)	15	107
2014	45	31 (18)	14	113
2015	39	24 (15)	15	126
2016	45	34 (17)	11	87
2017	54	40 (24)	14	105
2018	45	31 (20)	14	132
2019	45	30	15	117

Viri: osebna pogovora s Tanjo Oberski z MDDSZ 4. 11. 2019 in 15. 5. 2020, osebni pogovor z Dobri-
lo Milič s hrvaškega ministrstva za družino 13. 11. 2019 in osebni pogovor z Ivano Ištuk s hrvaške-
ga ministrstva za družino 17. 4. 2019.

Na podlagi podatkov je mogoče sklepati, da je v Sloveniji več mednarodnih posvojitvev kot na Hrvaškem. Na Hrvaškem pa je več notranjih posvojitvev. V zadnjih sedmih letih je bilo v Sloveniji 18 posvojitvev na 100.000 prebivalcev, na Hrvaškem pa 21 posvojitvev na 100.000 prebivalcev.

Spremembe na področju posvojitvev

Na področju posvojitvev bi se morale zgoditi sistemske spremembe. Da bi se v praksi implementiralo načelo zaščite najboljšega interesa otrok v samem postopku posvojitve, je treba zagotoviti ne samo kakovosten zakonski okvir, ampak tudi temeljite standarde izvajanja posameznih strokovnih postopkov med posvojitvijo. Druge spremembe se nanašajo na skrajšanje rejništva,

izboljšanje zakonodaje, cenejše postopke meddržavnih posvojitvev in na zmanjševanje birokratskih ovir. Transformacija bi se morala zgoditi na ravni miselnosti, ki je ena izmed nujnih sprememb, saj se vsi vključeni v postopek posvojitve srečujejo z izzivi sodobnega časa. Posvojitve ne bi smele biti tabu, o njih se je treba pogovarjati, spremeniti je treba stališče družbe, predvsem do romskih otrok, in pare opogumiti. Pomembno bi bilo izpopolniti register otrok z jasnejšimi kategorijami težav, s katerimi se srečujejo otroci, izboljšati kakovost strokovnih ocen primernosti potencialnih posvojiteljev, protokol in pravilnik o postopku posvojitve, uvesti nove inovativne pristope pri prepoznavnosti otrok in podpreti potencialne posvojitelje.

Dodatno izobraževanje

Socialne delavke iz obeh držav vse informacije dobijo neposredno s pristojnega ministrstva, ki jih obvešča o spremembah v zakonodaji, ki so za delo relevantne. Informacije se navezujejo tudi na število otrok in število potencialnih posvojiteljev ter na njihove značilnosti. V manjši meri te informacije dobijo tudi od nevladnih organizacij in z medsebojnim sodelovanjem. Socialne delavke, ki delujejo na področju posvojitve, pri svojem delu najbolj pogrešajo izkušnje in dodatno usposabljanje. Socialne delavke iz obeh držav so bile pri izražanju želja glede izobraževanja na področju posvojitve dokaj enotne. Želijo si več informacij iz same prakse. S tem namenom bi si želele aktiv za posvojitve, ki bi združeval socialne delavke iz vseh centrov in tesnejše sodelovanje med njimi. Predvsem bi si želele več informacij in dodatnega izobraževanja že na sami študijski poti in pozneje pri samem delu.

Sklep in predlogi

Z raziskavo in pregledom literature o notranjih in mednarodnih posvojitvah sem ugotovila, da so posvojitve eden od pomembnejših upravnih postopkov, ki jih vodijo centri za socialno delo. Postopki so v obeh državah zamudni, potrebujejo veliko pravne dokumentacije, pogovorov in časa. Slovenija in Hrvaška med seboj ne sodelujeta, saj obe državi iščeta otroke za posvojitve. Z raziskavo sem ugotovila, da med postopkoma posvojitve v Sloveniji in na Hrvaškem ni občutne razlike.

Glede na preučeno teorijo, opravljeno raziskavo in izkušnje iz prakse na centru za socialno delo podajam nekaj predlogov za boljše delovanje socialnih delavk na področju posvojitve. Priporočljivo bi bilo več medsebojnega sodelovanja med socialnimi delavkami. Med skupno sodelovanje sodi tudi sodelovanje z drugimi strokovnjaki, ki sodelujejo pri postopku posvojitve, kot so »team buildingi« in skupne supervizije. Prav tako bi bilo dobro sodelovati in komunicirati s socialnimi delavkami na drugih centrih, tudi tistimi v tujini. Za lažje sodelovanje med samima državama bi bilo treba dopolniti znanje na področju sistema in zakonodaje tuje države. Potencialne posvojitelje bi bilo treba dodatno informirati o samem postopku in izzivih, ki se lahko pojavljajo v postopku posvojitve. Pomembno bi bilo določiti univerzalna navodila in

skupne sestanke. Dobrodošlo bi bilo tudi izobraževanje oziroma dodatno usposabljanje na področju posvojitve. Potrebni je več informacij iz same prakse, torej neposredne izkušnje drugih centrov in socialnih delavk. S tem namenom bi bili potrebni aktivni za posvojitev, ki bi vključevali socialne delavke iz več centrov za socialno delo. Več informacij bi bilo treba pridobiti tudi na sami Fakulteti za socialno delo, saj bi se tako lahko izognili etičnim dilemam pri mlajših socialnih delavkah. Za konec bi bilo priporočljivo boljše sodelovanje z nevladnimi organizacijami, odločevalci pa bi morali razmisliti o takšni spremembi zakonodaje, ki bi omogočala odprte posvojitve in posvojitve istospolnim parom.

Viri

- Blažeka Kokorić, S. (2019). *Posvojenje – različite perspektive, isti cilj*. Zagreb: Na drugi način, udruga za pružanje psihosocialne i pedagoške pomoči djeci, mladima i obitelji.
- Buda, T. (2017). *Pravica do splava* (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Dominelli, L. (1995). *Antirasistične perspektive v evropskem socialnem delu*. *Socialno delo*, 34(3), 181–194.
- Družinski zakonik (2019). *Ur. l. RS*, št. 15/17, 21/18 – ZNOrg 22/19 – ZmatR-C.
- Geiger, M. (2006). *Okrugli stol: društvena stigmatizacija žena – primjer ženskih reproduktivnih prava*. *Socijalna politika*, 13(1), 101–114.
- Hafner Fink, M. (2007). *Družboslovno raziskovanje: enotnost in raznolikost metod*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Hrvaški zavod za javno zdravstvo (2020). Pridobljeno 16. 5. 2020 s <https://www.hzjz.hr/>
- Indeks (2019a). Hrvatska i Poljska: zemlje iz kojih žene bježe radi pobačaja. Pridobljeno 16. 5. 2020 s <https://www.index.hr/vijesti/clanak/hrvatska-i-poljska-zemlje-iz-kojih-zene-bjeze-radi-pobacaja/2101511.aspx>
- Indeks (2019b). Hrvatice masovno odlaze na pobačaj u Sloveniju. Pridobljeno 16. 5. 2020 s <https://www.index.hr/vijesti/clanak/hrvatice-masovno-odlaze-na-pobacaj-u-sloveniju/2079120.aspx>
- Inštitut za javno zdravje (2020). Pridobljeno 16. 5. 2020 s https://podatki.nijz.si/pxweb/sl/NIJZ%20podatkovni%20portal/?px_language=sl&px_db=NIJZ%20podatkovni%20portal&rxid=d084241e-c0d9-4483-9314-4d845049b2ed
- Klun, M. (2008). *Posvojitev otrok kot oblika socialnega starševstva* (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Knežević, K. (2015). *Abortus u Hrvatskoj spada u sivu zonu*. Pridobljeno 16. 5. 2020 s <https://www.pariter.hr/abortus-u-hrvatskoj-spada-u-sivu-zonu/>
- Laklija, M. (2011). *Pristupi udomiteljskoj skrbi za djecu u svojetu i čimbenici koji utječu na ishode udomiteljstva*. *Socijalna politika*, 18(3), 291–309.
- Maleš, D. (2015). *Kako smo postali obitelji*. *Posvojenje – dio moje priče*. Zbornik radova. Zagreb: »Na drugi način«, udruga ta pružanje psihosocialne i pedagoške pomoči djeci, mladima i obitelji.
- Martinović, D. (2020). Intervju: LGBTIQ osobe žele postati roditelji iz vrlo sličnih razloga kao i heteroseksualna većina. Pridobljeno 14. 5. 2020 s <https://www.crol.hr/index.php/zivot/9886-intervju-lgbtq-osobe-zele-postati-roditelji-iz-vrlo-slicnih-razloga-kao-i-hetero-seksualna-vecina>
- Mesec, B. (2017/2018). *Metodologija raziskovanja v socialnem delu 2: kvalitativne raziskave*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Mesec, B., Rape Žiberna, T., & Rihtar, L. (2009). *Načrtovanje raziskave* (študijsko gradivo za interno uporabo). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

- Obiteljski zakon (2015). NN 103/2015.
- Rapoša Tajnšek, P., Milošević Arnold, V., Čačinović Vogrinčić, G., Rozman, V., Radonjić, N., Bole, M., Kovačec, A., Mikolić, M., & Rajšel, S. (2002). Postopki, organizacija in standardi na področju posvojitve. *Socialno delo*, 41(1), 1–42.
- Sedlar, E. E. (2017). Hrvatske muke po posvajanju: birokracija, diskriminacija i godine čekanja. Pridobljeno 16. 5. 2020 s <https://www.crol.hr/index.php/zivot/9005-hrvatske-muke-po-posvajanju-birokracija-diskriminacija-i-godine-cekanja?rCH=2>
- Udruga »Na drugi način« (b. d.). Udruga za pružanje psihosocijalne i pedagoške pomoći djeci, mladima i obitelji. Pridobljeno 21. 5. 2020 s <https://nadruginacin.hr/>
- Zakon o liječništvu (2003). NN 121/03, 117/08. Pridobljeno 23. 2. 2021 s <https://www.zakon.hr/z/405/Zakon-o-lije%C4%8Dni%C5%A1tvu>
- Zakon o ljekarništvu (2003). NN 121/03, 142/06, 35/08, 117/08. Pridobljeno 23. 2. 2021 s <https://www.zakon.hr/z/409/Zakon-o-ljekarni%C5%A1tvu>
- Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti (2005). *Ur. l. RS*, št. 65/05, 55/09– odl. US, 18/16– odl. US, 33/16– ZPZ in 68/16– ZPN. Pridobljeno 23. 2. 2021 s <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4335>
- Zakon o sestrinstvu (2003). NN 121/03, 117/08, 57/11. Pridobljeno 23. 2. 2021 s <https://www.zakon.hr/z/407/Zakon-o-sestrinstvu>
- Zakon o životnom partnerstvu osoba istog spola (2014). NN 92/14, 98/19. Pridobljeno 23. 2. 2021 <https://www.zakon.hr/z/732/Zakon-o-%C5%BEivotnom-partnerstvu-osoba-istog-spola>
- Zaviršek, D. (2012). *Notranje in meddržavne posvojitve: od osebnih izkušenj do dobre prakse. Priročnik za razvijanje novih strokovnih kompetenc v socialnem varstvu*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Zorn, J. (2003). *Antirasistična perspektiva v socialnem delu: kako prepoznati rasizem v vsakdanjem življenju in kulturna kompetentnost služb*. *Socialno delo*, 42(4/5), 303–310.
- Žganec, N., & Miljenović, A. (2011). Multikulturalizam u socijalnom radu. *Socijalna politika*, 18(3), 311–330.

Vera Grebenc in Amra Šabić (ur.) (2020)

Odprta scena: zmanjševanje škode med brezdomnimi uporabniki drog v Ljubljani

Ljubljana: Fakulteta za socialno delo. 228 strani.
ISBN 978-961-6569-74-3

Znanstvena monografija *Odprta scena* opisuje dogajanje, povezano s pojavom prve (vidnejše) odprte scene uporabnikov drog v Ljubljani in Sloveniji (od leta 2017), ter mobilizacijo, povezovanje in strokovno delovanje mreže nevladnih organizacij, ki v Ljubljani delujejo na področjih uporabe drog in brezdomstva. Odprta scena je pojav vidne in javne uporabe prepovedanih drog, ki ni le posamična in občasna, ampak postane na določeni lokaciji razmeroma množična in ustaljena ter je velikokrat povezana z vedenjskimi manifestacijami, ki so za javnost oz. mimoidoče izrazito moteče. V Ljubljani je odprta scena nastala potem, ko so porušili zid, ki je pred javnostjo skrival večje zapuščeno dvorišče, kjer so se že veliko let pred tem zadrževali uporabniki drog. Po porušenju zidu in po odločitvi o spremembi namembnosti lokacije so se uporabniki drog iz tega skritega mesta razpršili po mestu na več odkritih lokacij, pred zdravstveni dom in bližnjo trgovino, v bližnji park, pred nekatere organizacije, ki so ponujale storitve zanje, in tam postali za javnost precej bolj moteči, kot so bili prej.

Na pritožbe javnosti nad vidnim in motečim brezdomstvom (ne glede na to, ali so brezdomni uporabljali droge ali ne) se je že leta 2015 odzvala tudi Mestna občina Ljubljana. Naročila je izvedbo poizvedovalne terenske (razi-skovalne) akcije, s katero naj bi detektirali problematične lokacije, značilnosti in potrebe ljudi, ki se zadržujejo na njih, in ki naj bi potekala v sodelovanju štirih nevladnih organizacij, ki so dotlej izvajale terensko delo za brezdomne in uporabnike drog v Ljubljani. Ta akcija in poznejši pritiski in pobude ob vzniku odprte scene leta 2017 so povzročili oblikovanje večletnega procesa povezovanja, izmenjav izkušenj in pogledov ter delno tudi akcijskega koordiniranja, ki ga urednici opisujeta kot rezultat oblikovanja »trdne jedrne skupine, ki je vztrajala in vzdrževala intenziven dialog s številnimi akterji v

lokalni skupnosti in državi«. Knjiga opisuje rezultate večletnega delovanja te skupine in njene refleksije o različnih vidikih dogajanj, povezanih z odprto sceno v Ljubljani.

Kot posebno in redko kakovost naj pri tej knjigi omenim polno(vredno) udeležbo in sodelovanje akademskih delavk oz. poklicnih raziskovalk z delavkami in delavci iz prakse. Pri tem so bile akademičarke vpletene v dogajanje v praksi, delavke in delavci iz prakse pa so bili reflektirajoči praktiki in tudi raziskovalci in raziskovalci. Posamezna poglavja knjige obravnavajo – med drugim – opis situacije na terenu, odzive medijev, značilnosti terenskega dela na odprtih javnih prostorih ter vprašanje mesta uporabnikov drog in odprte scene v kontekstu neoliberalnega mesta in ohranjanja njegove idealne podobe. Bolj konceptualna poglavja obravnavajo prakse in spoznanja, razvita pri spoprijemanju z odprto sceno v večjih evropskih mestih, vizijo in možnosti integriranih služb ter podrobnejšo obravnavo modela varnih sob za uporabo drog.

Naj se ustavim le ob prikazu spoznanj iz drugih velikih evropskih mest, ki izhajajo iz več obsežnih mednarodnih študij odprte scene. Med temi spoznanji so, da so dolgoročno učinkoviti le pristopi, ki:

- se izvajajo v okviru celostnih in integriranih politik, ki so oblikovane ob preseganju razlik in konfliktov med konzervativnimi in liberalnimi političnimi subjekti ter načrtovane za daljše obdobje kot do naslednjih volitev;
- kombinirajo ukrepe iz zdravstvenega, socialnega, stanovanjskega in policijskega resorja;
- integrirajo lokalne in državne ravni odločanja in načrtovanja;
- vključujejo dovolj visoko stopnjo družbenega konsenza.

Bolj parcialni in nesistematični ukrepi, npr. kombinacija represivnih ukrepov (tako imenovana razbitja scene) in ukrepov za zmanjševanja škode, praviloma nimajo dolgoročnih učinkov, temveč po navadi povzročijo le selitev scene na druge lokacije. Po mnenju citiranih tujih avtorjev so velika evropska mesta praviloma za vzpostavljanje usklajenega delovanja potrebovala desetletje ali pa več desetletij slabih izkušenj in stopnjevanja problematike. Zato ne preseneča niti mnenje urednic, da pri reševanju »problema odprte scene ostajamo bolj ali manj le pri besedah«, niti njuna ocena, da se v obravnavanem času problematika »odprte scene uporabe drog ni zaježila, ampak postala le bolj razpršena, delno tudi skrita, vedno bolj kompleksna in zato tudi težko obvladljiva«.

Besedila v monografiji se ne omejujejo na opise ali analizo dosedanjega dogajanja, ampak (v zadnjem poglavju) ponujajo tudi ideje, elemente ali usmeritve možne in potrebne prihodnje politike na tem področju. Te ideje, lepo urejene v preglednice, ki vsebujejo razdelke o vsebini, namenih, izvedljivosti in koristih, nakazujejo potrebe po: koordiniranju, razpršitvi substitucijskega zdravljenja, razvoju mreže centrov z integriranimi storitvami, razvoju namestitvenih kapacitet, vzpostavitvi varne sobe in razvoju interdisciplinarnih timov za terensko oskrbovanje uporabnikov.

V knjigi lahko preberemo prispevke desetih avtoric in enega avtorja, katerih temeljna izobrazba in izhodišča so po večini socialnopedagoška in socialnodelovna in ki delujejo v petih nevladnih organizacijah na področju uporabe drog in brezdomstva. Jezik knjige je berljiv, velikokrat uporabljen

za opisovanje razvoja dogodkov, a konceptualno poln in pregleden. Besedila poglavij so bogato opremljena z referencami in literaturo, ki v veliki meri prikaže dosednji razvoj misli na področju uporabe drog (predvsem nizko-pražnih pristopov) in brezdomstva v Sloveniji.

Pomemben del vrednosti monografije je gotovo tudi v tem, da pokaže na potrebo in možnost (ki pa je bila v obravnavanih letih tudi uresničena) strokovnega povezovanja in koordiniranja različnih organizacij pri razvijanju znanja in boljših praks ... pa čeprav si je želeli še hitrejšega uresničevanja idej, ki jih je tako povezovanje porodilo.

Bojan Dekleva

Simone de Beauvoir

Starost

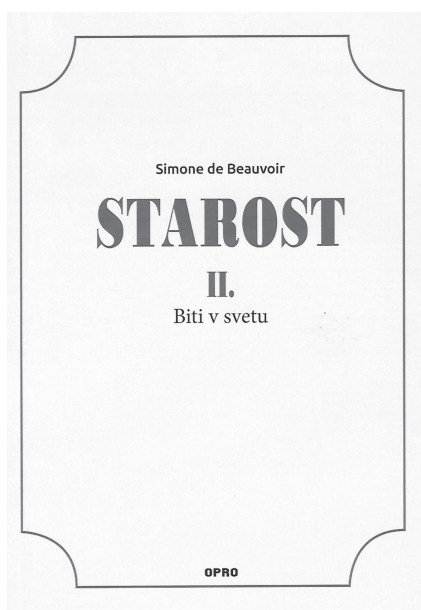
Starost I: Stališče zunanosti (2018). ISBN: 978-961-94287-71

Starost II: Biti v svetu (2020). ISBN: 978-961-94813-18

Ljubljana: Opro, zavod za aplikativne študije

Debela knjiga (661 str.) oz. esej, kot ga je poimenovala avtorica pred 50 leti (delo je v izvirniku izšlo leta 1970), opisuje odnos družbe do starih ljudi. Avtorica opiše starost in položaj, v katerem so bili stari ljudje diskriminirani v preteklosti in so takšni še vedno. Kljub časovni oddaljenosti izida je knjiga aktualna še danes. Avtorica vključuje antropološka pričevanja, primerjave med različnimi družbami in kulturami v preteklosti, etične in sociološke vidike ter vse to spretno povezuje z različnimi literarnimi ilustracijami in pogledi filozofije na starost. Rezultat je ena najbolj celostnih študij starosti.

Struktura besedila je jasna in pregledna – poglavja so zapisana kot sklenjena celota z vidika različnih disciplin, povezujejo pa jih položaj starega človeka, statusni boj, moč v družbi in iz tega izhajajoč odnos do starosti. Poglavja dopolnjujejo dodatek o stoletnikih, povzetek o tem, kdo se ukvarja z ostarelimi, položaj starih delavcev v socialistični družbi, na koncu pa še tema, ki je v že tako marginalizirani skupini starih potisnjena še bolj iz zaznavnega polja pravic starih ljudi v družbi – seksualnost pri starih ljudeh. Za slovenske bralce in bralke je vsekakor zanimiv del tudi o položaju delavcev v socialističnih državah. Avtorica predstavi slovensko in jugoslovansko situacijo in pokaže zelo dobro poznavanje razmer v takratni Jugoslaviji: povprečna pokojnina v Jugoslaviji je znašala 72 % plače, v Sloveniji pa le 62 % (pозneje se je zmanjšala na 59 %), pač posledica jugoslovanske uravnilovke pokojnin.

Odnos do starih ljudi je odvisen od odločanja o nas in »njih«. Kdo so »oni« in kdaj se začnemo zavedati, da smo na tej poti nezaznavno postali »oni« tudi mi? Takrat pa je že prepozno, saj drugi odločajo o nas, o naših pravicah, o tem, kaj je za nas dobro, koliko nam pripada, da ne bomo pomenili prevelikega bremena za družbo. Avtorica opozarja, da beda starosti ne izhaja sama iz sebe, temveč jo ustvarja družba – ob tem pa doda, da se prepozna kultura družbe v njenem odnosu do starih ljudi in starosti.

Vprašanje, ki se bralcu postavlja ves čas branja knjige in ga podaja tudi avtorica sama in na katero do zdaj nismo znali uspešno odgovoriti, ne da bi bilo to povezano s položajem moči in kapitala, je: kaj bi morala storiti družba, da bi človek v starosti ostal človek? Si človek le do točke, ko pomeniš prispevek za družbo? V čem smo torej naredili korak naprej od časov plemen nomadov, ko je star človek pomenil le nekoga, ki oškoduje mlade, in sta zato le dve možni rešitvi – odide sam umret v samoto ali pa njegovo življenje končajo z obredom – z izjemo družb, kjer so imeli redki stari ljudje zaradi svojega statusa privilegiran položaj modreca?

Avtorica je imela s knjigo o starosti namen razbiti zaroto tišine, a ji je to le delno uspelo, saj ostaja grenak priokus, da se zarota tišine – pogled na družbo, v kateri so stari ljudje »tisti nevidni stari« in je starajoča se družba le »problem« – zelo hitro spet vzpostavi. Verjetno bo šele vse več starih ljudi v družbi spremenilo družbene procese in poglede, saj 30, 40 in 50 odstotkov ljudi v družbi v naslednjih desetletjih preprosto ne bo več mogoče prezreti. Vztrajanje pri zahtevi, da bi morali ljudje v zadnjih letih življenja ostati ljudje, bi v naši družbi povzročilo prevrat – prav starost nam kaže, da je treba o vsem znova premisliti – zato vse te težave ostajajo previdno skrite v tišini, piše avtorica.

Opozarja, da je odnos družbe do starih zelo protisloven in zaznamovan z zmotnimi prepričanji, kot piše v uvodu (str. 35):

Če stari pokažejo enake želje, enaka čustva ali enake zahteve kot mladi, se ljudje nad njimi zgražajo. Zanje sta ljubezen in ljubosumnost starih ostudni ali absurdni, seksualnost odbojna in nasilnost komična. Od starih ljudi se zahteva, da so vzoren primer vseh vrlin. Predvsem pa naj bi ves čas izžarevali vedrost: kar pomeni, da taki so, vedri, kar omogoča, da si svet zatiska oči pred njihovo ne-srečo. Očiščena slika starih, ki jim jo družba ponuja, je sivolasa in častitljiva modrost, bogate izkušnje, lebdenje visoko nad običajnimi razmerami človeštva. Če se tega ne držijo, padejo pod te običajne razmere. Nasprotna stran navedene podobe je nori senilni starec, ki je v posmeh otrokom.

Večina doživi starost. »Med vsemi stvarnostmi je starost morda tista, o kateri kar najdlje v svojem življenju gojimo podobo, ki je nadvse abstraktna«, avtorica navaja Prousta (str. 36). Vendar si nihče ne predstavlja sebe kot starega, dokler se ne znajde tam. Dokler ne napoči naš čas, je to nekaj, kar se dogaja drugim. Ker, ko se bo starost zgodila nam, to ne bomo več mi.

V prvem poglavju z naslovom »Starost in biologija« avtorica predstavi proces zaznavanja pešanja in staranja. Začne daleč v zgodovini – pri Hipokratu in Pitagori. Vzroke za starost so stari Grki iskali že v pradavnini in se

že takrat zavedali dejstva, ki ga v sodobnem času pogosto pozabimo, in sicer, da je odgovor na usihanje organizma odvisen od same ideje življenja, ki ga je medicina (takrat) videla kot celoto.

Geriatrija je postala stvarnost šele v 19. stoletju. V Franciji jo je spodbudilo ustanavljanje velikanskih ustanov, v katerih je bilo zbranih veliko starih – največja je bila Salpêtrière, kjer so namestili osem tisoč pacientov – med njimi je bilo od dva do tri tisoč starih ljudi! Sledile so mnoge raziskave, med katerimi je imela Cazalisova teorija, da je človek star toliko, kolikor so stare njegove arterije, na začetku 20. stoletja velik uspeh. Precej pozneje se je ob geriatriji začela razvijati še druga veja znanosti – gerontologija – ki raziskuje ne samo patologijo staranja, temveč tudi proces staranja. Gerontologija se je razvijala na treh ravneh – biološki, psihološki in socialni.

Avtorica potem opiše biološke spremembe pri staranju. Raziskovalci v petdesetih letih 20. stoletja so potrdili, da kronološka in biološka starost človeka ne sovpadata vedno, saj »aktivnost dejansko zagotavlja določeno mero zdravja, tudi v starosti«. Avtorica predstavi tudi ugotovitev poročila Ameriškega inštituta za duševno zdravje, da so stari ljudje dozretnejši za duševne bolezni kot mlajši. Danes gre starim ljudem bolje kot nekdaj, piše avtorica in navede pomenljivo misel, da je manj starih priklenjenih na postelje (nekako tako bi lahko zapisali tudi danes – grozljivo, saj pomeni, da so še vedno priklenjeni).

V drugem poglavju z naslovom »Etnološki podatki« avtorica opiše različne obrede, ki ponazarjajo, kakšen odnos so imele posamezne skupnosti do starih ljudi, kot so izgon v samoto, samomori, pokopi živih. Stari ljudje so bili odринjeni v kote bivališč, odvisni od ostankov hrane, da niso bremenili aktivnih članov plemena. Le redki so primeri skupnosti, v katerih so stari sobivali z družino. Kot piše avtorica, imajo stari najraje, da jih pustijo dostojanstveno umreti. V primitivnih skupnostih je to pomenilo umreti na samem, zapuščen v kolibi, na kajaku, ali pa jim na poti v smrt pomagajo člani družine z umorom (jih npr. zadavijo s kitovo kostjo ali vržejo z vrha gore). Primerov, da so skupnosti stare ljudi častile zaradi znanja in njihovega položaja, je avtorica našla precej manj kot primerov, da so pomenili stari ljudje grožnjo. Drugo poglavje sklene z mislijo, da uporabljajo tako imenovani civilizirani norci enake metode, le da je pobijanje prepovedano, če le ni dobro prikrito.

V tretjem poglavju z naslovom »Starost v zgodovinskih družbah« avtorica odnos do starosti analizira s pomočjo mitologije, legend in Homerjevega razumevanja starosti kot modrosti, ki pa ga pozneje preglasijo temnejše misli o starosti – o nemočnih, blodnjavih starcih, ki še mogočnega Herkula na starost prikažejo kot škrata. Opis odnosa družbe do starih v srednjem veku obogati s številnimi verzi od antike, ki še barviteje prikažejo odnos do starosti v tedanji družbi, ki bi jih prav zlahka preslikali tudi v odnos do starih v današnji družbi.

Avtorica navaja tudi opevan vodnjak mladosti, idejo, ki je živela v grafiki in poeziji. Kot opiše v tem poglavju, je bila starost prikazana zelo stereotipno od starega Egipta vsaj do renesanse. Odnos do starosti v družbi se je v 17. in 18. stoletju kazal v različnih gledaliških igrh, v katerih so prikazovali stare ljudi ironično in s pokroviteljskim nasmeškom. Kljub zakonskim podlagam, s katerimi so skušali stare obvarovati pred surovostjo in zanemarjanjem, je bilo stare

ljudi pogosto videti, kako so beračili in bili vsem v nadlogo. Bolj pozitivno pa je o starosti pisal Grimm konec 19. stoletja, češ da je to čas miru in spokojnosti.

V četrtem poglavju z naslovom »Starost v današnjem času« de Beauvoir trdi, da je položaj starih ljudi danes škandalozen. Sprašuje se, kako si lahko zatiskamo oči pred zlorabo in nehumanim odnosom. Razvijajoč se sistem socialne varnosti ne dosega želenih ciljev, z izjemo treh držav: Švedska, Norveška in Danska. Avtorica poglavje dopolni z opisom pogojev za različne dodatke in pravice – primerjalno v različnih državah. S stališča socialnega dela je še zanimivejši opis nastajanja domov za stare, njihove kulture in vpliva, ki ga je imela kultura domov na stare ljudi. Avtorica opozori na problem osamljenosti. Da bi se položaj starih ljudi v resnici izboljšal, bi morali spremeniti odnos do njih in začeti načrtovati skupne politike: spodbujati način življenja, ki je tudi v starosti aktiven – tako v zdravstvenem kot v socialnem pogledu – in omogočiti dostojno starost, katere osnova je pokojnina.

V drugem delu knjige – *Starost II: Biti v svetu* – avtorica piše o tem, kako telesno odkrivamo in sprejemamo starost v vsakdanjem življenju.

V petem poglavju z naslovom »Odkrivanje in sprejemanje starosti – izkušnje telesa« se avtorica sprašuje, kdaj se počutimo stare. Ko se pogledamo v ogledalo ali nas drugi določijo za stare? Ni se preprosto odpovedati občutku, da si še vedno mlad, navaja avtorica in ob tem spretno umešča filozofski in literarni razmislek. Predstavi primere starih pisateljev, ki so si z življenjem z zmernostjo v vseh užitkih zagotovili zdravo in prijetno starost; podrobno opisuje tudi pot staranja, ki so jo prehodili Tolstoj, Hugo in drugi. V tem poglavju avtorica piše tudi o seksualnosti pri starih ljudeh.

V šestem poglavju z naslovom »Čas, dejavnosti, zgodovina« de Beauvoir razpravlja o spominih in njihovem pomenu, po katerem presoja posameznik svoje življenje, in piše, da v resnici z nami upravlja preteklost, tako dejanja kot dogodki iz otroštva, kamor se stari ljudje radi vračajo in o čemer radi pripovedujejo. Avtorica se ukvarja z ustvarjalnostjo starajočih se umetnikov, politikov, psihologov ... in sklene, da se, tudi če star človek ostane pri močeh in je dobrega zdravja in ga družba ni izločila iz dejavnosti, njegov svet, želje in projekti kljub temu krčijo – vse bolj tudi on spoznava, da prihaja smrt. Poglavje sklene z mislimi o smrti – zelo neposredno piše, da je v razmerah, kakršne danes družba zagotavlja večini starih ljudi, preživetje nesmiselna preizkušnja in zato po njenem mnenju tudi ne čudi, da se mnogi odločijo za skrajšanje življenja.

V sedmem poglavju z naslovom »Starost in vsakdanje življenje« piše, da starost ni čas uživanja in brezdelja. Jasno zapiše, da je to narobe, saj mora biti star človek aktiven in radoveden. Za navadami starega človeka se skriva strah, saj ga spremembe v starosti ogrožajo in mu jemljejo avtonomijo in zdravje. Postaja obrnjen v preteklost, spomini pešajo, okrog njega nastaja vse večja praznina. Avtorica navaja britanskega filozofa Powysa, ki je hvalil starost – v tem obdobju se človek lahko prepusti radostim kontemplacije in pomeni obdobje razcveta – filozof je v starosti izdal čudovite knjige. Starost posameznik lahko zato doživlja tudi kot svobodo, ko je »vse dovoljeno«, obdobje nedela – še vedno pa je njegova največja sreča, če ima še vedno veliko ciljev. Avtorica opozori tudi na številne duševne bolezni, ki so jih v 19. stoletju

opisovali le kot senilno demenco. Pomenljiva je misel avtorice, da bi se večini motenj lahko izognili, če bi bil družbeni položaj starih manj beden. Trdi, da je demenca najpogostejše umetni proizvod pomanjkanja nege, preventivnih ukrepov in rehabilitacije.

V osmem poglavju z naslovom »Nekaj primerov starosti« opisuje, kako je lahko videti življenje starega človeka, če se lahko ukvarja s svojim poslanstvom do smrti. Probleme pešanja in obžalovanja išče tudi v mislih umetnikov, ki se niso mogli sprijazniti s starostjo: opisuje npr. Chateaubrianda in Lamartina ter njuno iskanje samega sebe v starosti in svoje podobe s pomočjo pogledov drugih, spominov in navad.

Poglavje »Sklep« avtorica začne s trditvijo, da starost ni nujno konec človekovega bivanja. Spet ponovi osnovno misel, da je lepa starost le za peščico privilegiranih, saj fizični delavec ne more skrbeti za svoje zdravje in se to pozneje kaže tudi v njegovi starosti. Bralec ne sme prezreti njenega kritičnega razmišljanja o starostni politiki družbe, ki je po njenem mnenju zločin – saj se ljudje začnejo prehitro starati zaradi odnosa družbe, ki jih sistematično uničuje v starosti. Po njenem se družba (še vedno) meni za starega človeka le toliko, kolikor ji je lahko koristen.

Delo avtorica sklene z dodatki: s prvim o stoletnikih, v drugem v Burgerjevem članku »Kdo se ukvarja s starimi« izvemo več o domovih za stare in negovalnih domovih (nastanitev starega človeka v dom je prikazana, kot če bi star avto zapeljali med staro železo), v tretjem dodatku pa de Beauvoir opisuje razmere za stare ljudi v socialističnih državah in podrobneje opiše primer Jugoslavije in Slovenije (posledica njenega in Sartrovega bivanja v Bohinju in zato boljšega poznavanja razmer).

Sklenem lahko, da je knjiga *Starost* še vedno zelo aktualno gradivo za vse, ki jih zanima področje starosti in medgeneracijskih odnosov, saj omogoča razumevanje delovanja družbe in odnosa družbe do starih ljudi. Avtorica prikaže starost iz različnih perspektiv – antropološko, sociološko, fiziološko. S poudarjanjem neverjetno podobnega odnosa do starih od antične Grčije do danes v bralcu vzbudi vtis o nesprejemanju starosti kot enakovrednega obdobja za družbo in o nesprejemanju starosti pri posamezniku (to je lahko le posledica družbenega odnosa). V marsikaterem stavku lahko prepoznamo tudi današnji odnos do starih ljudi, le da je lepše zamaskiran – dogajanje med štirimi stenami ali v domovih za stare pa je še vedno lahko podobno življenju pred 50, 100 leti. Kako to preseči? Morda šele z večjim deležem starih ljudi v družbi, ki se zares spreminja zaradi vse daljše življenjske dobe. Do cilja – živeti dostojno starost – pa nas kljub temu loči še osnovni prepad med nami, ki smo družba in ustvarjamo, gradimo, in njimi – starimi.

Giovanna Del Giudice (2020)

... e tu slegalo subito: sulla contenzione in psichiatria

Merano: Edizioni Alpha beta verlag. 346 strani

ISBN 978-88-7223-353-5

Giovanna Del Giudice je psihiatrinja »tržaške šole«. Kariero je začela leta 1971 v Trstu in se pridružila ekipi Franca Basaglie, ki je zaznamovala zgodovino dezinstitutionalizacije na področju duševnega zdravja. Pozneje je imela vodstveno funkcijo na področju psihiatrije v Caserti pri Neaplju, knjiga *... e tu slegalo subito* pa priča o njenem delu v lokalni zdravstveni enoti v mestu Cagliari na Sardiniji.

Knjiga je del zbirke »180 – kritični arhiv duševnega zdravja«, ki združuje izjemno pomembne kritične publikacije s področja duševnega zdravja in jo že več let izdaja založba Edizioni alpha beta verlag iz Merana. Knjiga je napisana v italijanščini, naslov pa bi lahko prevedli kot »... takoj ga odveži«. To je del fraze, ki jo je avtorica večkrat slišala od Franca Basaglie v Trstu: »ko vidiš nekoga zvezanega, ga takoj odveži« (str. 254). Kot nakazuje že naslov, je to knjiga o prisili (predvsem vezanju) v psihiatriji oziroma odpravljanju prisile.

Prvi del knjige, *Primer Cagliari*, prikazuje več majhnih in trdo prigaranih korakov pri organizacijskih spremembah institucionalnega jedra (psihiatričnega oddelka v splošni bolnišnici) ter vzpostavljanju in krepitvi služb v skupnosti. Drugi del, *Prisila v psihiatriji*, je strukturiran kot strokovna razprava o prisili in zapiranju. Gre za dopolnitev in dobrodošlo nadaljevanje prvega, pripovednega dela, saj skupaj ustvarjata prepričljivo celoto. Da je tematika zelo aktualna, priča podatek, da je avtorica knjigo prvič objavila leta 2015, leta 2020 pa je izšel ponatis z dopolnitvami.

Bil je 22. junij 2006. Na ta dan je umrl 60-letni gospod Giuseppe Casu, ki je bil sedem dni nepretrgoma zvezan na posteljo na zaprtem psihiatričnem oddelku. Dne 27. junija je avtorica knjige – ki ni vedela za tragično smrt pred le petimi dnevi – prišla na obisk na ta oddelek in se z zaposlenimi pogovarjala prav o nedopustnosti vezanja uporabnikov, saj je ob prihodu na oddelek videla

nekoga, ki je bil zvezan, ob njem pa ni bilo zaposlenih, da bi ga spremljali. Na sestanku nihče od navzočih ni omenil smrti gospoda Casuja. Ta intonira celotno knjigo, saj je zaznamovala tudi celotno delo Giovanne del Giudice, ki je v nasprotju z molkom oddelčnih psihiatrov to smrt vzela za izhodišče uvažanja sprememb. Te so bile v veliki meri povezane z zmanjševanjem uporabe vezanja in ukinjanjem te prakse.

V prvem delu avtorica kronološko predstavi korake k dez institucionalizaciji in hude odpore, ki so jih spremljali v Cagliariu med letoma 2006 in 2009. Pri prevzemu funkcije na lokalni enoti zdravstva (bolj ali manj primerljivo z našimi območnimi enotami Nacionalnega inštituta za javno zdravje, z nezamenljivimi razlikami) v Cagliariu je dobila mandat za vzpostavitev centrov za duševno zdravje v skupnosti in postopno zmanjševanje kapacitet v bolnišnicah.

Prvi del knjige prikazuje stanje služb duševnega zdravja pred uvajanjem sprememb. Skupnostne službe so bile leta 2006 borno razvite, izvajale so predvsem ambulantno dejavnost, tako pa so se lahko odzivale na precej ozek nabor potreb svojih uporabnikov. Prostori institucionalne psihiatrične obravnave so bili leta 2006 opremljeni z zaprtimi vrati, sistemom močnega videonadzora, prevlade moči strokovnjakov nad uporabniki. Malo manj kot 30 % sprejemov so opravili proti volji (italijansko povprečje je bilo 11 %), pogosta je bila uporaba vezanja – to so strokovnjaki zagovarjali kot terapevtski ukrep v dobro uporabnikov. Občasno so uporabili tudi elektrošok. Uporabniki so po vezanju pogosto potrebovali internistično prvo pomoč in oživljanje. Pogosto so na posteljo vezali istega uporabnika v obdobju ene in iste obravnave, največkrat pa je bilo vezanje povezano tudi s povečanjem doze psihiatričnih zdravil.

Del Giudice je stanje, s katerim se je srečala ob nastopu službe, poskusila preseči z več spremembami. V prvem delu tako beremo o vzpostavitvi rednih sestankov z ekipo psihiatričnega oddelka v bolnišnici. Iz opisa veje trdna zavezanost za spremembe od spodaj navzgor. Bitko proti prisili in vezanju je Del Giudice med drugim vodila prek večjega birokratskega nadzora nad vsako posamično epizodo vezanja in drugimi aktivnostmi znotraj bolnišničnega psihiatričnega oddelka, ki si je prizadeval za spremembe institucionalne kulture (zmanjševanje videonadzora, odprta vrata oddelka, razorožitev varnostnega osebja, uvajanje psihiatrov iz skupnostnih služb v delo na oddelku ...).

A kot pravi avtorica: da bi zmanjšali zapiranje in prisilo, je treba razvijati skupnostne službe, torej se je treba problema lotiti tudi daleč stran od njegovega mesta. Prvi del knjige je poleg opisa »bitke« znotraj bolnišničnega oddelka tudi dragocen zapis prizadevanj za vzpostavitev centrov za duševno zdravje v skupnosti. Teh je bilo vse več in več, počasi so povečevali ure svoje odprtosti tudi na več kot osem ur na dan, tudi na sobote dopoldan. Vse dokler niso dosegli odprtosti nekaterih centrov 24 ur na dan vse dni v tednu. To je imelo med drugim za posledico manj sprejemov v bolnišnični oddelek proti volji in nižjo stopnjo vezanja na psihiatričnem oddelku, saj so bile službe v skupnosti zmožne odzivati se tudi na kompleksnejše potrebe ljudi v kriznih situacijah. Hkrati so se začele razvijati zadruge (*cooperative*), tako izobraževalne kot tiste, namenjene ponovnem vračanju uporabnikov na delo. Klinično delo se je torej »okužilo« s svetom tam zunaj.

Prvi, pripovedni del knjige stoji sam zase in ne potrebuje strokovnih utemeljitev, saj o njih priča že pri opisu prakse uvajanja sprememb. Kljub temu pa drugi del ponuja panoramski pogled na tematiko. Del Giudice je jasna: vezanje ter tudi vsakršna oblika zapiranja in prisile *nista* terapevtska, temveč pomenita kršenje človekovih pravic, ki krni človekovo dostojanstvo, subjektivnost, pogodbeno moč in svobodo (str. 204).

V Italiji vežejo ljudi v domovih za stare, v pedopsihiatriji, terapevtskih skupnostih za uporabnike nedovoljenih drog, ljudi z ovirami, v zaporih, forenzičnih psihiatričnih bolnišnicah in tudi v psihiatriji. Vezanje in omejevanje svobode ljudi kako drugače (zapiranje) je stalnica že od samega rojstva psihiatrije. Seveda pa je stalnica tudi upor proti tem praksam, njihovo zavračanje vsaj od 19. stoletja (John Conolly in drugi). Italijansko gibanje za dezinstitutionalizacijo je od šestdesetih let 20. stoletja temeljilo prav na prepričanju, da je svoboda terapevtska.

Zakon 180 iz leta 1978 je bil odločilen dosežek, ki je vplival na celotno državo. Ključni dosežek zakona je bila odstranitev pojma »nevarnosti«¹ »pacientov«, medicinsko posredovanje je lahko tudi v nujnih primerih utemeljeno le na potrebi človeka po pomoči. Kljub temu pa se v Italiji regije zelo razlikujejo, zato Trst in Gorica nista pokazatelj stanja po celotni državi.

Šele leta 1999 so v Italiji zaprli zadnjo psihiatrično bolnišnico. Dezinstitutionalizacija pa je stvar ne le odpravljanja velikih ustanov, temveč tudi vsakršnega zapiranja in prisile (med drugim tudi vezanja), oba pa še vedno vztrajata, v psihiatriji predvsem v psihiatričnih oddelkih v splošnih bolnišnicah.

Vezanje tam pogosto uporabljajo pri »sprejemu«, torej pri prvem stiku z osebo. Uporabljajo ga kot odziv na agresivnost in hud nemir ljudi, ki so zaprti v teh oddelkih; kot pomoč pri uporabi zdravil, ko jih oseba zavrača; kot odgovor na poskuse pobegov; za preprečevanje padcev ljudi, ki so pod močnim vplivom zdravil; pa tudi kot kaznovanje deviantnega vedenja (str. 275–6). Nekateri od teh razlogov so deklarirani na glas, druge slutimo v vsakdanjih praksah zaprtih oddelkov. Vezanje strokovnjaki utemeljujejo z objektivnimi opisi vedenja ljudi – Del Giudice poudarja, da pri tem tega vedenja ne kontekstualizirajo z zgodbo človeka, z njegovim stanjem trenutno, z razlogi za sprejem, interakcijami z osebjem in drugimi na oddelku in podobnim (str. 276). Uporaba vezanja ostaja brez analize delovanja teh oddelkov, modelov strokovnega dela, sistema zaprtih vrat, pravil na oddelku (str. 277). Vezanje je izjemno velik poseg v svobodo človeka – kljub temu pa je tako neproblematiziran del vsakdanje psihiatrične prakse, da z redkimi izjemami psihiatrični oddelki v splošnih bolnišnicah nimajo razvitega sistematičnega zbiranja podatkov o njegovi uporabi (str. 294). A kljub temu obstajajo izjeme. Leta 2006 je bil ustanovljen »klub psihiatričnih oddelkov v splošnih bolnišnicah brez zapiranja in prisile«² (*Club SPDC no restraint*), ki se odreka uporabi vezanja in zaprtih vrat. Taki oddelki so še vedno v manjšini, a kot poudarja avtorica knjige, so zgled, da je duševno zdravje brez prisile in zapiranja mogoče in nujno.

Knjiga ima več odlik. Napisana je v razmeroma dostopnem jeziku in se predvsem v prvem delu bere kot roman (ali pa triler), saj avtorica spretno razkriva dogodke drugega za drugim in s tem ohranja našo pozornost.

Poleg tega avtorica ne skriva lastne vpletenosti v dogajanje, ki ga opisuje. Tej lažni objektivnosti se izogiba z jasno izraženimi stališči, ki zavračajo

vsakršno obliko zapiranja in prisile ter zagovarjajo spoštovanje človekovih pravic in potrebo po vzpostavitvi oskrbe v skupnosti. Prvoosebno noto v prvem delu še podkrepi z daljšimi citati, ki spominjajo na njene dnevniške zapise.

Poleg tega kot odliko knjige lahko razumemo tudi avtoričino referenčnost na področju duševnega zdravja v Italiji, saj je pomembna akterka dezinstytucionalizacije in v zadnjih letih tudi nacionalne kampanje proti uporabi vezanja – kampanja se imenuje tako kot naslov knjige, torej »... takoj ga odveži«. Knjiga je torej plod dela v praksi in s tem omogoča vpogled v prvo vrsto zagovornikov dezinstytucionalizacije.

Poleg odlik ima knjiga najbrž tudi nekaj drugih plati, predvsem če jo vrednotimo za potrebe bralstva v Sloveniji. Prvič, napisana je v italijanščini in je torej že zato precej nedostopna za širše bralstvo. Drugič, obravnava predvsem italijanske razmere, ki so specifične tako z vidika pravne ureditve kot tudi z vidika organizacije služb. Pri tem je sicer lahko v marsičem zgled in morda celo navdih za spremembe v Sloveniji, hkrati pa pomeni izziv, kako razmišljati o tem konceptualnem premiku in kako ga uresničevati v okolju, ki je v marsičem drugačno od italijanskega.

Tretjič, verjetno se sprašujete, kaj ima vse to opraviti s socialnim delom. Naj v odgovor povzamem avtoričino misel: če se prisila in zapiranje pojavita kjerkoli v sistemu duševnega zdravja, to pomeni večjo zaprtost celotnega sistema (str. 268). Povedano drugače: dokler bo obstajala prisila na področju duševnega zdravja, bo to vplivalo na vse – tudi socialne delavke in delavce – pa naj bodo zaposleni v psihiatriji, centrih za socialno delo ali nevladnih organizacijah. Dokler bosta v sistemu duševnega zdravja prisila in zapiranje, ju bodo tudi uporabljali, ljudi pa odstranili iz skupnosti.

»Prisilo spremlja tišina« (str. 295). Knjiga tišino prekinja najprej z nepopustljivo predanostjo posluhu za krike tistih, ki so zaradi »terapevtskega« vezanja umrli, potem s popisom lastnih izkušenj dezinstytucionalizacije in končno z argumentirano razpravo o nedopustnosti omejevalnih praks in potrebo po njihovem odpravljanju.

Knjiga je prepričljiv zgled, da so spremembe v smeri zagotavljanja človekovih pravic na tem področju mogoče, da je mogoč prehod iz institucionalnih v skupnostne oblike oskrbe na področju duševnega zdravja ter da je prisilo in zapiranje možno in nujno odpraviti. To je še posebej pomembno sporočilo v času, ko smo v Sloveniji priče spremembam Zakona o duševnem zdravju. Vezanje s pasovi je v Sloveniji eden izmed »posebnih varovalnih ukrepov«. Tudi v Sloveniji je vezanih in zaprtih veliko ljudi, tudi v Sloveniji ni jasnih podatkov o obsegu teh spornih praks. To knjigo moramo brati kot poziv k akciji.

SOCIALNO DELO, LETNIK 59 (2020)

Znanstveni članki

- CAFUTA, J. (RAPE ŽIBERNA, T., & ŽNIDAR, A., FLAKER, V.) – Začetna analiza stanja po izvedeni reorganizaciji: Skupščina kot oblika aktivističnega raziskovanja za izboljšanje delovanja centrov za socialno delo, 1: 5.
- ČAČINOVIČ VOGRINČIČ, G. – Socialno delo v osnovni šoli: soustvarjanje podpore in pomoči družinam s številnimi izzivi in preprečevanje socialne izključenosti, 2–3: 163
- DRAGOŠ, S. – Erozija religioznosti v slovenskem javnem mnenju in med študent(kam)i socialnega dela, 1: 29.
- FLAKER, V. (RAPE ŽIBERNA, T., CAFUTA, J., ŽNIDAR, A., &) – Začetna analiza stanja po izvedeni reorganizaciji: Skupščina kot oblika aktivističnega raziskovanja za izboljšanje delovanja centrov za socialno delo, 1: 5.
- ILEŠIČ TOŠ, V. (MEŠL, N., &) – Sodelovalno socialno delo z družino na centrih za socialno delo: utopija ali nujno izhodišče sodobne prakse?, 2–3: 113.
- JERANT, J. – Žepnina kot sredstvo proti revščini in socialni izključenosti mladostnikov in mladostnic: dobrodelni projekt Botrstvo, 1: 51.
- JURČEK, A. (MESEC, B., &) – Zgodovina in razvoj kompetenc v izobraževanju za socialno delo v Sloveniji, 4: 255.
- KNEZ, T. – Vpliv modernistične miselnosti na razvoj postmodernega socialnega dela, 1: 65.
- KODELE, T. – Izzivi socialnih delavk in delavcev pri delu z družinami s številnimi izzivi: podpora za refleksivno uporabo in razvijanje znanja v mentorski skupini projekta Life, 2–3: 133.
- LESAR, G. – Načrtna in reflektirana uporaba tišine v socialnem delu, 4: 275.
- MESEC, B. (& JURČEK, A.) – Zgodovina in razvoj kompetenc v izobraževanju za socialno delo v Sloveniji, 4: 255.
- MEŠL, N. (& ILEŠIČ TOŠ, V.) – Sodelovalno socialno delo z družino na centrih za socialno delo: utopija ali nujno izhodišče sodobne prakse?, 2–3: 113.
- RAPE ŽIBERNA, T. (& CAFUTA, J., ŽNIDAR, A., FLAKER, V.) – Začetna analiza stanja po izvedeni reorganizaciji: Skupščina kot oblika aktivističnega raziskovanja za izboljšanje delovanja centrov za socialno delo, 1: 5.
- RAPE ŽIBERNA, T. (ŽNIDAR, A., & RIHTER, L.) – Reorganizacija centrov za socialno delo kot izziv za uporabo sodobnih konceptov socialnega dela, 2–3: 147.
- RIHTER, L. (ŽNIDAR, A., RAPE ŽIBERNA, T. &) – Reorganizacija centrov za socialno delo kot izziv za uporabo sodobnih konceptov socialnega dela, 2–3: 147.
- VIDEMSEK, P. – Razvoj supervizije na področju socialnega varstva in uvajanje izobraževanja za supervizorke, 4: 235.

- VIDEMŠEK, P. – Umeščanje refleksije strokovnih izkušenj s pozitivnimi izidi v supervizijski proces, 2–3: 177.
- ŽNIDAR, A. (Š, RAPE ŽIBERNA, T., RIHTER, L.) – Reorganizacija centrov za socialno delo kot izziv za uporabo sodobnih konceptov socialnega dela, 2–3: 147.
- ŽNIDAR, A. (RAPE ŽIBERNA, T., CAFUTA, J., Š, FLAKER, V.) – Začetna analiza stanja po izvedeni reorganizaciji: Skupščina kot oblika aktivističnega raziskovanja za izboljšanje delovanja centrov za socialno delo, 1: 5.

Strokovni članki

- BAKŠE, T. (Š, RISMAN, M.) – Obremenitve in podpora pri študiju na Fakulteti za socialno delo, 4: 293.
- DAVIDSSON, B. – Development of social work with multi-challenged families: evaluation of the family pilot project in Sweden, 2–3: 211.
- FLAKER, V. – *Corona virus institutionalis*: kronski institucionalni virus, 4: 307.
- KOMAC, T. (Š, SITAR SURIČ, S., SMOLE, M.) – Uporaba koncepta soustvarjanja na centrih za socialno delo: izkušnja sodelovanja v projektu Life, 2–3: 197.
- LAMBERGER, J. – Čustvene zlorabe otrok ob ločitvi staršev skozi prizmo centrov za socialno delo, 1: 83.
- RISMAN, M. (BAKŠE, T., Š) – Obremenitve in podpora pri študiju na Fakulteti za socialno delo, 4: 293.
- SITAR SURIČ, S. (KOMAC, T., Š, SMOLE, M.) – Uporaba koncepta soustvarjanja na centrih za socialno delo: izkušnja sodelovanja v projektu Life, 2–3: 197.
- SMOLE, M. (KOMAC, T., SITAR SURIČ, S., Š) – Uporaba koncepta soustvarjanja na centrih za socialno delo: izkušnja sodelovanja v projektu Life, 2–3: 197.

Eseja

- MRAK, M. – Zato se, ko vstopam v dom družine, sezujem: vtisi s konference »Doktrina in praksa socialnega dela z družinami s številnimi izzivi: izkušnje projekta Life, 2–3: 235.
- STEFANOSKI, P. – Izvirni delovni projekt (in ne servis!) pomoči, 2–3: 229.

Poročilo

- VIDEMŠEK, P. – Usposabljanje za supervizorje/supervizorke v socialnem varstvu, 1: 99.

Knjižne recenzije

- JURČEK, A. – STEPHEN A. WEBB (2017): *Professional identity and social work*, 1: 103.
- POŠTRAK, M. – SREČO DRAGOŠ (UR.) (2019): *Enostavna ideja: univerzalni temeljni dohodek*, 4: 325.
- RAPE ŽIBERNA, T. – RONI REITER-PALMON (UR.) (2018): *Team creativity and innovation*, 4: 329.
- ŠUGMAN BOHINC, L. – GABI ČACINOVIC VOGRINČIČ, NINA MEŠL (2019): *Socialno delo z družino: soustvarjanje zelenih izidov in družinske razvidnost*, 2–3: 239.
- ZIDAR, R. – VESNA LESKOSEK, TADEJA KODELE, NINA MEŠL (UR.) (2019): *Zaščita otrok pred nasiljem in zanemarjanjem v Sloveniji*, 2–3: 245.

Uvodniki

GREBENC, V. – S polemičnim dialogom proti uničevanju socialne države in ignoriranju strokovne etike, 1: 3.

GREBENC, V. – Samoizolacija in samoevalvacija, 4: 233.

KODELE, T. (MEŠL, N., &) – Družine in socialno delo v družbi številnih izzivov, 2–3: 109.

MEŠL, N. (& KODELE, T.) – Družine in socialno delo v družbi številnih izzivov, 2–3: 109.

Dokument

Indeks: Socialno delo, letnik 58 (2019), 1: 107.

Gostji urednici

KODELE, T. (& MEŠL, N.) – Socialno delo z družinami s številnimi izzivi, 2–3.

MEŠL, N. (KODELE, T., &) – Socialno delo z družinami s številnimi izzivi, 2–3.

Dodatno pojasnilo uredništva / Additional explanation of the editorial board

The article »Culture or oppression? An anti-oppressive perspective on women with mental health problems who survived their male partner's violence« published in 2016 in *Socialno delo*, Vol. 55, Issue 5–6, pp. 289–300, by author Chu-Li Liu, was a partial result of Research Grand: MOST 103-2410-H-029-030-MY2.

Publisher
University of Ljubljana Faculty of Social Work
All rights reserved

Editor in chief
Vera Grebenc

Senior Editor
Borut Petrović Jesenovec

Editorial Board
Srečo Dragoš, Martina Kerec,
Nina Mešl, Tamara Rape Žiberna,
Irena Šumi, Mojca Urek, Darja Zaviršek

Advisory Board
Gordana Berc, Lena Dominelli,
Shirley Gabel Gaetano, Subhangi Herath,
Duška Knežević Hočevar, Roman Kuhar,
Chu-Li Julie Liu, Rea Maglajlić, Jana Mali,
Theano Kallinikaki, Dragan Petrovec,
Paula Pinto, Francka Premzel, Shula Ramon,
Liljana Rihter, Alessandro Siccora,
Lea Šugman Bohinc, Mirjana Ule

In memoriam
Jo Campling

Address
Topniška 31, 1000 Ljubljana, Slovenia
phone (+386 1) 2809 273, fax 2809270
socialno.delo@fsd.uni-lj.si

Web site
<https://www.revija-socialnodelo.si/en/>

Four issues are issued per year.

Subvention: Slovenian Research Agency

Guidelines for authors are published
on the Journal's web pages.

doi: 10.51741/sd.2021.60.1

SOCIALNO DELO, Vol. 60, Issue 1
(January–April 2021)

SELECTED CONTENTS

- 3 Lucija Klun — To exclude by including –
Transformed rasisms of modern educational
and social care practices for »inclusion« of
the Roma
- 19 Živa Humer — Experiences of gay fathers
with implementing their parental rights and
child care
- 37 Eva Jambrek — Children's participation in
divorce mediation under the Family Code
– From concept to implementation
- 55 Gaja Černe, Liljana Rihter — Support and
help for people with anorexia — Positive
and negative aspects of pro-ana websites
- 69 Kristina Urh — Comparison between the
processes of national and international
adoptions in Slovenia and Croatia

ZNANSTVENI ČLANKI

Lucija Klun – DO VKLJUČEVANJA Z IZKLJUČEVANJEM – PREOBRAŽENI RASIZMI SODOBNIH VZGOJNO-IZOBRAŽEVALNIH IN SOCIALNOVARSTVENIH PRAKS ZA »VKLJUČEVANJE« ROMOV – 3

Živa Humer – »NAJBOLJŠE, DA ME IMATE KAR POD OČETA« – IZKUŠNJE GEJEVSKIH OČETOV PRI URESNIČEVANJU STARŠEVSKIH PRAVIC IN SKRBI ZA OTROKE – 19

Eva Jambrek – PARTICIPACIJA OTROK V RAZVEZNI MEDIACIJI PO DRUŽINSKEM ZAKONIKU – OD KONCEPTA DO IMPLEMENTACIJE – 37

Gaja Černe, Liljana Rihter – PODPORA IN POMOČ OSEBAM Z ANOREKSIJO – POZITIVNI IN NEGATIVNI VIDIKI SPLETNIH PRO-ANA STRANI – 55

STROKOVNI ČLANEK

Kristina Urh – PRIMERJAVA MED POSTOPKI NACIONALNIH IN MEDNARODNIH POSVOJITEV V SLOVENIJI IN NA HRVAŠKEM – 69

RECENZIJ

Bojan Dekleva – Vera Grebenc in Amra Šabić (ur.) (2020) – *ODPRTA SCENA – ZMANJŠEVANJE ŠKODE MED BREZDOMNIMI UPORABNIKI DROG V LJUBLJANI* – 81

Anamarija Kejžar – Simone de Beauvoir (2018, 2020) – *STAROST* – 85

Juš Škraban – Giovanna Del Giudice (2020) – ... *E TU SLEGALO SUBITO – SULLA CONTENZIONE IN PSICHIATRIA* – 91

INDEKS

SOCIALNO DELO, LETNIK 59 (2020) – 95